

**Nacionalne konsultacije sa umetnicima
o osnivanju Regionalne komisije za utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima i
drugim teškim povredama ljudskih prava u nekadašnjoj SFRJ (REKOM)**

10. 05. 2009. Hotel „Grand“, Priština

- 10:00 – 10:10 **Uvodne reči**
Sarah Maliqi, *Youth Initiative for human rights*, članica Koalicije za osnivanje REKOM
- 10:10 – 11:45 **Predstavljanje inicijative za osnivanje Regionalne komisije za utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima (REKOM)**
Nataša Kandić, Fond za humanitarno pravo
Haris Pašović, profesor i reditelj, Akademija scenskih umetnosti, Sarajevo, BiH
Salem Čorbo, Udruženje „Povratak i održivi opstanak”
- 11:45 – 12:00 **Pauza**
- 12:00 – 13:30 **Film: Komisije za istinu: Maroko i Peru**
Diskusija
Moderatorka: Sarah Maliqi
- 13:30 – 14:00 **Zaključci: komentari i preporuke**
Moderatorka: Sarah Maliqi
- 14:00 – 15:00 **Ručak**

Učesnici

1. Visar Krusha - Dramaturg
2. Zana Hoxha-Krasniqi- Reditelj
3. Arben Zharku - Glumac
4. Eli Krasniqi - Sociolog
5. Ilir Gjocaj – Dramaturg
6. Albert Heta - Stacion
7. Petrit Çarkaxhiu - Oxygen
8. Arif Muharremi – Balkan Investigative Reporting Network (Birn)
9. Doruntina Basha – Dramaturg
10. Ilir Bajri - Kompozitor

Postmatrači

1. Avni Melenica – 22 Maji
2. Ylber Maxhuni - Youth step
3. Nora Ahmetaj –Fond za Humanitarno Pravo (FHP)
4. Bogdan Ivanišević – Internation Centerfor Transitional Justice
5. Haki Abazi – Rockefeller Brothers Fund
6. Agon Vrenezi – Office of the High Commissioner for the Human Rights
7. Shqipe Mula – *Youth Initiative for human rigths* (YIHR)
8. Bujar Qerreti – YIHR
9. Granit Sylejmani – YIHR
10. Guri Gashi – YIHR
11. Vjosa Rexhepi - YIHR
12. Adrijana Petrović – YIHR
13. Lorik Rrustemaj – YIHR
14. Mentor Agani – Profesor
15. Driton Hoxha – YIHR
16. Donika Shala – YIHR
17. Besnik Leka – YIHR
18. Jeta Jusufi – YIHR
19. Donjeta Murati – YIHR
20. Alban Ukaj – SARTR
21. Sakibe Jashari – Švajcarska ambasada
22. Nazim Bahtiri - Youth step

Uvodničari i organizatori

1. Haris Pašović – Režiser, *East West* centar
2. Nataša Kandić - FHP
3. Sarah Maliqi -YIHR
4. Salem Čorbo – Udruženje “Povratak i održiv opstanak”
5. Jelena Grujić - FHP
6. Bekim Blakaj – FHP, Kosovo
7. Shukrije Gashi – *Partners* Kosova

8. Besarta Vasija - FHP
9. Raba Gjoshi – YIHR
10. Besarta Lumi – YIHR

Otvorenje skupa:

Sarah Maliqi: Dobro jutro, dozvolite mi da vam prvo poželim dobrodošlicu u ime organizatora ovih konsultacija, *Inicijative mladih za ljudska prava* i koalicije za formiranje regionalne komisije. Pre nego što vam poželim dobrodošlicu žao mi je što se jedan veliki broj učesnika nije odazvao pozivu, zaista mi je jako žao, ali ćemo započeti sa onima koji su ovdje prisutni. Danas smo vas pozivali da razgovaramo o potrebama i iskustvima, pardon očekivanjima društva u vezi sa bližom prošlošću i da razgovaramo o konkretnim predlozima o ideji za osnivanje regionalne komisije utvrđivanja činjenice za ratne zločine i kršenja drugih ozbiljnih ljudskih prava u bivšoj Jugoslaviji. Pošto lično dolazim iz jedne regionalne organizacije, ali istovremeno i verujem u regionalni pristup koji se bavi sa prošlošću, jako je važno što je ova inicijativa regionalna. Ova rasprava je važna zbog demokratizacije Kosova, ali takođe može doprinijeti izgradnji društva. Ne može da postoji nikakva vladavina prava pre nego što se uvidi što se to dogodilo u prošlosti, bez pravde za žrtve i za reparacije za žrtve. Ja verujem da neće biti budućnosti za našu kao i za buduću generaciju ako se ne osiguramo da zločini počinjeni na Kosovu više nikada ne ponove. Pre nego što prepustim reč panelistima, ja sam vas pozivam na otvoreni razgovor, bez oklevanja i da tražite odgovor za sve ono što vam je nejasno i nadam se da ćemo do kraja dana doći do nekih zaključaka koji će nam pomoći i doprineti izgradnji i razvoju rasprave nad mehanizmima tranzicionalne pravde ovdje na Kosovu.

Kao prvo, mi imamo, kako bih rekla, neko pravilo da se svi koji smo prisutni ovdje u sali prethodno predstavimo, tako da bi počela sa svoje desne strane sa gosodinom Harisom.

Haris Pašović: Dobar dan želim svima! Vrlo mi je drago da sam danas ovde. Ja se zahvaljujem prije svega Nataši Kandić a zatim i ostalim domaćinima ovde koji su me pozvali. Meni je stvarno privilegija da budem danas ovde iz dva razloga: jedan je što mislim da ja idem tamo gde ide Nataša Kandić, kad mogu, dokle ja mogu, a ona može mnogo više nego što mogu ja, tako da ja mogu samo da je pratim malo na tom putu. A druga stvar je u tome što ja stvarno nisam jako dugo bio u Prištini a što sam naravno pratio sve šta se događalo u zadnjih 20 i više godina, ali nisam imao priliku da dodjem ovde i ovo je bio jedan važan razlog i ostavio sam evo stvarno u nekom vrlo intenzivnom mom radnom periodu i smatrao sam da je to toliko važno da ovo može da sačeka i vrlo sam sretan što sam danas ode.

Salem Čorbo: Pozdravljam skup. Ja sam Salem Čorbo. Dolazim iz Bijeline – Bosna i Hercegovina. i zahvaljujući ovom regionalnom povezivanju evo u nekoliko navrata boravim ovde na Kosovu i ovde u Prištini.

Nora Ahmetaj: Ja sam Nora Ahmetaj. Pre i posle rata sam radila za Fond za humanitarno pravo. Sada sam član njenoga borda, trenutno sam ovdje prisutna u ulozi običnog građanina Kosova i jako sam zainteresovana za tranzicionalnu pravdu i *conflikt resolution*.

Bogdan Ivanišević: Dobar dan. Ja sam Bogdan Ivanišević, iz Medjunarodnog centra za tranzicionu pravdu, tj. International Center for Transitional Justice. To je nevladina organizacija sa sedištem u

Njujorku. Ja živim i radim u Beogradu. Kao što naziv organizacije kaže, ona se bavi raznim aspektima tranzicione pravde i komisije za istinu, a u ovoj inicijativi o osnivanju Regionalne komisije za utvrđivanje činjenica u povredama ljudskih prava i humanitarnog prava na području bivše Jugoslavije, organizacija je uključena posredno. Dakle, mi nismo organizacija iz regiona, nismo članica koalicije za osnivanje takve komisije, ali smo putem ekspertske pomoći ili raznih oblika saradnje posredno – indirektno uključeni u ovu inicijativu.

Visar Krusha: Ja sam Visar Krusha. Po zanimanju sam dramaturg i režiser. Učesnik sam.

Zana Hoxha Krasniqi Dobar dan! Ja sam Zana Hoxha-Krasniqi. Režiser sam u teatru. Jako sam zainteresovana za ljudska prava a zasebno o upotrebi teatra kao instrument tretiranja socijalnih pitanja, tako da jedva čekam da započnemo sa konferencijom. Hvala najljepše.

Arben Zharku: Ja sam Arben Zharku. Po zanimanju sam umetnik i radim kao producent. Kao glumac ili bilo gde mi se pruži prilika, volim da govorim o ljudskim pravima i o posledicama koje je za sobom ostavio konflikt u bivšoj Jugoslaviji i danas ću sa velikim zadovoljstvom da govorim i slušam o ovom pitanju zbog čega smo i pazvani. Hvala najljepše.

Eli Krasniqi:Ja sam Eli Krasniqi, sociolog.

Ilir Gjocaj: Ja sam Ilir Gjocaj. Po zanimanju sam dramaturg i režiser.

Avni Melenica: Pozdravljam sve prisutne. Ja sam Avni Melenica, dolazim u svojstvu posmatrača, takođe sam i predsednik udruženja porodica nestalih lica u Vučitrnu “22 maj”.

Ylber Maxhuni: Pozdravljam sve prisutne! Zovem se Ylber Maxhuni, predstavnik sam organizacije,, , Youth step” iz Vučitrna –Organizacija mladih. Pozdravljam vas sve prisutne, zasebno naše goste današnjeg skupa. Ovde sam prisutan u svojstvu posmatrača istovremeno podržavamo Komisiju za REKOM.

Nazim Bahtiri: Pozdravljam sve prisutne! Zovem se Ylber Maxhuni, predstavnik sam organizacije,, , Youth step” iz Vučitrna –Organizacija mladih. Pozdravljam vas sve prisutne, zasebno naše goste današnjeg skupa. Ovde sam prisutan u svojstvu posmatrača istovremeno podržavamo Komisiju za REKOM.

Adrijana Petrović: Zdravo svima! Ja sam Adrijana Petrović. Trenutno radim u Inicijativu mladih za ljudska prava kao interšip, nekih mesec dana i mogu samo da kažem da mi je veliko zadovoljstvo što učestvujem i što radim sa ovako dobrim i pametnim mladim ličnostima. Eto, toliko!

Agon Vrenezi: Dobro jutro! Ja sam Agon Vrenezi, pravnik. Trenutno radim pri uredu Visokom komesarijata Ujedinjenih Nacija za ljudska prava. Takođe sam lično vezan za ovu inicijativu još od prvog foruma u Sarajevu, i bez obzira na to gde god da sam radio bio sam dio aktivnosti ove iniciative. Hvala najljepša!

Jelena Grujić:Dobar dan! Ja sam Jelena Grujić, radila sam kao novinarka 17 godina u nedeljniku Vreme a poslednjih mesec dana radim u Fondu za humanitarna prava.

Bujar Qerreti: Ja sam Bujar Qerreti! Inicijativa mladih za ljudska prava.

Driton Hoxha: Ja sam Driton Hoxha. Inicijativa mladih za ljudska prava.

Granit Sylejmani: Ja sam Granit Sulejmani, student departamenta Političkih prava, u okviru Prištevačkog Univerziteta, takođe sam i aktivist initiative za ljudska prava.

Guri Gashi: Ja sam Guri Gashi, inicijativa mladih za ljudska prava.

Albert Heta: Ja sam Albert Heta, umetnik.

Doruntina Basha: Ja sam Doruntina Basha, dramaturg.

Petrit Çarkaxhiu: Ja sam Petrit Çarkaxhiu po profesiji sam arhitekta, ali nisam ovdje pozvan u svojstvu arhitekta, danas sam pozvan kao jedan od članova rok benda Xheriko. Takođe sam koordinator projekata nevladine organizacije Oksigen, predstavnik sam mreže radiostanica i organizacija kros-radio koje dolaze iz mesta bivše Jugoslavije.

Bekim Blakaj: Ja sam Bekim Blakaj, šef Kancelarije za humanitarno pravo na Kosovu.

Haki Abazi: Ja sam Haki Abazi, predstavnik fondacije Rockefeller Brothers za Zapadni Balkan.

Shukrije Gashi: Ja sam Shukrije Gashi, direktor Centra za administraciju konflikta, *Partners Kosova*. Takođe sam i članica Koordinacijskog veća Koalicije za REKOM. Imala sam tu čast i zadovoljstvo da učestvujem na nekoliko konsultacija koje su organizovane u mestima bivše Jugoslavije, uključujući i Kosovo i povodom toga kažem da je inicijativa zaista ciljana i neophodna. Na nekoliko konsultacija gde sam učestvovala kako u Beogradu tako i na Kosovu videla sam da je broj zainteresovanih mladih jako veliki, koji podržavaju ovu koaliciju, iz razloga jer je ova komisija zaista preko potrebna na svim prostorima bivše Jugoslavije, u prvom redu zbog samih žrtava kojima je potrebno jedno javno prihvatanje i jednostavno im je potrebno uspostavljanje pravde, što znači kažnjavanje počinioaca krivičnoga djela.
Hvala najljepša.

Nataša Kandić: Ja sam Nataša Kandić, članica Koordinacijskog veća Koalicije za REKOM. Ja bih samo jednu ispravku u vezi sa imenom, zato što se to ponavlja juče i danas. Imamo iz Bosne i Hercegovine Salema Čorbo, koji je i juče i danas u toj funkciji predstavljanja ideje i inicijative o REKOMU, ali se juče i danas njegovo prezime stalno piše „Čorba“ a na srpskom jeziku čorba znači supa. A on nije nikakva čorba, nego je Čorbo. i juče sam imala problem s tim, kada sam čula prevodioca koji stalno viče gospodin „čorba“. A onda, vidim da ponovo da je opet jedan završio tako, tako da, molim da svi znate, njegovo je prezime Čorbo.

Salem Čorbo: Mi u Bosni imamo izraz: „Zovime kako hoćeš, ali nemoj me razbiti“.

Sarah Mailiqi: Hvala! U vezi toga, Nataša, na albanskom je fino pisano, a za drugo, to je možda moj propust.

Hvala njaljepša, Praktički mi smo uradili jednu malu promenu u agendi od onoga što smo vam poslali u pozivnici. Svako od vas ispred sebe trenutno ima novu agendu i odmah ću da dam zatraženu reć i faktički zvanično otvaramo ovu konferenciju gde će Nataša Kandić, Haris Pašović i Salem Čorbo malo više govoriti o inicijativi formiranja REKOM-a, zatim će mo nastaviti sa diskusijom. Nešto kasnije, prikazat će mo vam jedan film, koji govori o utvrđivanju činjenica u Maroku.

Izvinjavam se. Da li se čuje? Ne.

(Nedostaje snimak)

Nataša Kandić: (...) na teritoriji bivše Jugoslavije. To nije tema ni političara, ni tema u parlamentu, to nije tema ni medija. Tom prošlošću bave se udruženja porodica žrtava u svojim uskim krugovima. Ponekad se oni vide prilikom obeležavanja datuma kada su počinjeni zločini i tada se jave i političari i posle toga opet je sve po starom. Te teme prošlosti više uopšte nema.

Postoje sudjenja za ratne zločine u Hagu, ali ni to nije tema velika, pa ni značajna tema ni u jednom društvu bišve Jugoslavije.

Saznajemo, medije to prenose, koliko je neko osudjen, kako javnost reaguje na te presude ali nema nikakve debate. Čak, da vas podsetim, pre mesec i po dana rečena je jedna od najvažnijih presuda. Najvažniji, najviši predstavnici srpske vlasti su osudjeni za zločine na Kosovu. Svi, po komandnoj odgovornosti. Oslobođen je predsednik, tadašnji predsednik Srbije, Milan Milutinović ali su svi generali, uključujući i potpredsednika Savezne vlada osudjeni na jako velike kazne i definitivno tom presudom su utvrđene činjenice o tome šta se događalo na Kosovu, šta su policija i vojska Republike Srbije počinili na Kosovu, utvrđene su nepobitne činjenice i odgovornost za progon, za deportaciju, za masovna ubistva, za zločinački zajednički poduhvat koji je imao cilj da putem ubistava i deportacije izmeni strukturu na Kosovo.

Ali, ni u Srbiji, a koliko sam pratila, ni na Kosovu to nije bila u opšte tema. Pa se, zbilja, postavlja pitanje: šta se to događa u svim tim društvima ako nijedna presuda, koja govori o tome, utvrđuje na činjenice i zauvek ih stavlja na ravan neospornih činjenica – ne izaziva nikakvu pažnju, ni političku, ni medijsku, niti je javnost zainteresovana da u opšte otvori neku debatu o tome.

E, upravo zbog takvog stanja, zato što ne postoji nikakav interes, ni zvanični ni interes javnosti za tu prošlost da se otvori debata, organizacija za ljudska prava su sa prostora bivše Jugoslavije poput organizacije za ljudska prava u drugim društvima, u drugim postkonfliktnim i posttotalitarnim društvima započeli tu jednu, zapravo pokrenuli su jednu inicijativu da ta prošlost bude na dnevnom redu, da stalno uznemiravamo i političare i javnost i da pokušamo da otvorimo i vodimo jednu debatu na regionalnom nivou koja će dovesti do nekih rezultata, rezultata u odnosu na ono što mi smatramo važnim. A ono što mi smatramo važnim je i neka specifično naša ocena šta je važno, nego smo najučili iz iskustva drugih o tome kako se uspostavlja pravde posle oružanih sukoba. Pa je ta naša inicijativa delimično zasnovana i na tim iskustvima ali isto tako vodili smo računa o tome da bivša Jugoslavija, ono što se događalo, počevši od 91. godine da ipak specifično, da ne možemo da nadjemo sličan primer. Možemo da koristimo iskustva drugih ali moramo i sami da stvaramo jedan specifični model odnosa prema toj prošlosti, prema prevladavanju te prošlosti i otuda ta naša inicijativa da pokušamo da izgradimo jednu komisiju, da predložimo, da mi izgradimo kako treba da izgleda i da na kraju ona bude naš odgovor, zato što mi kao civilno društvo, kao Organizacija za ljudska prava, kao svi oni koji učestvuju u ovim konsultacijama oni ne mogu dati moć toj inicijativi da ona bude realizovana, da ona dobije tu snagu da je sve države primenjuju. Znači, mi svi koji činimo ovu koaliciju za osnivanje

te regionalne komisije mi možemo da organizujemo ove konsultacije, da pozivamo različite grupe civilnog društva, da lobiramo da se što više njih uključi u ove konsultacije, da misli, da predlaže o tome kako zapravo se odnositi prema toj prošlosti, kako izgraditi jedan odgovoran odnos koji može da pomogne da se nikada više zločin ne ponovi na ovom Balkanu – na ovim prostorima.

Iako je ideja potekla od nekoliko organizacija, ono što je važno to je da danas ideju zastupa veliki broj organizacija i pojedinaca i mi, koji smo članovi Članice koalicije, stalno imamo tu potrebu da što više ljudi i organizacija zastupaju tu ideju osnivanja Regionalne komisije, da se uključe u ove konsultacije i da ne dozvole, zajedno sa nama, da to pitanje prošlosti, pitanje utvrđivanja činjenica, potrebe da se te činjenice javno iznesu, da se na regionalnom nivou bar minimum činjenica pokaže kao jedan utvrđen, da kažem kvantum činjenica koje niko više ne može da osporava, niko ne može da ih poriče, koji će morati da udju u obrazovne programe. Znači, kao što smo imali zajedničku prošlost, moramo tu zajedničku prošlost da nekako podvučemo crtu ali da imamo jasno utvrđene činjenice šta se dogodilo u toj prošlosti i da ta prošlost, zahvaljujući tome što će biti znači potpuno ispunjena činjenicama, posluži i kao dobra lekcija i kao dobra pouka za sve buduće generacije. Da bude potpuno jasno zašto smo mi odgovorni, zašto su drugi odgovorni, zašto nismo uspeli ništa da sprečimo, koja je naša uloga prema odgovornosti ali isto tako i umetnici i mladi imaju prostora da vide i sagledaju koje je njihova uloga i prema prošlosti i u odnosu na izgradnju potrebnog istorijskog pamćenja i sećanja u odnosu na ono što se dogodilo.

Danas se konsultacije ovakve vrste odigravaju u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, Srbiji i Crnoj Gori. Imamo nameru da organizacije proširimo i na Makedoniju i na Sloveniju, ali nam se čini da je još uvek rano, da imamo vremena puno zato što je neki naš plan, plan koalicije da do juna sledeće godine vodimo ovu regionalnu debatu, vodimo debate unutar država a da onda od juna 2010. počnemo sa prikupljanjem potpisa, hoćemo 1. 000. 000 potpisa kao podršku i kao manifestaciju legitimnosti čitave te naše inicijative za osnivanjem REKOM kako bi smo krajem godine jedan izgrađen model te regionalne komisije predali nacionalnim vladama, Vladi i na Kosovu, Vladi Bosne i Hercegovine, Hrvatskoj, Crnoj Gori, Makedoniji i Srbiji i očekivali tada da nacionalne vlade stave na dnevni red parlamenta tu inicijativu i da onda očekujemo da ona bude prihvaćena i da konačno imamo odgovor na politička tela ali i odgovorna društva koja tu prošlost hoće potpuno da je otvore javno i da tu prošlost iskoristimo za izgradnju neke demokratske budućnosti ali da u tome svi učestvujemo na odgovoran način.

Da li je ovo akcija koja će ostati na nivou akcije i koja neće biti ostvarena? Ima onih koji postavljaju to pitanje i kažu: Pa da li вреди trud toliko rasprave a na kraju se dogodi da vlade, parlamenti ne usvoje tu inicijativu.

Ja vidim dve vrlo važne stvari u vezi sa ovom inicijativom. Ove konsultacije danas, juče, prošle nedelje su bili u Beogradu, bile su u Srebrenici, pre toga u Bijelini, pre toga je bilo u Rijeci. Te debate su jako važne.

Kao što sam na početku rekla da nema ovih debata ne bih se u opšte govorilo o toj prošlosti, ne bi niko postavljao pitanje – šta se to desilo, dajte da utvrdimo šta se to desilo, da li mi možemo da kažemo da znamo tačno šta se desilo. Udruženja porodica žrtava su skloni da kažu – pa mi znamo šta se desilo. Znaju, svaki na nekom svom lokalnom nivou. Ali, izvan lokalnog nivoa, izvan Velike Kruše, da znaju ljudi onako celovito šta se dogodilo, da se tamo ljudi – sto ljudi i više spaljeno u nekom objektu ali da znaju njihova imena. Pa nema nijednog političara, nijednog novinara koji ima u svojoj glavi ime i jedne žrtve.

E to je ono što mi hoćemo da ovim konsultativnom procesom pokažemo žrtvama da oni jesu bitne i da mi mislimo na to koliko je važno da javno pokažemo da su oni bitne. Hoćemo da žrtve da ne budu brojke. Hoćemo da svaka žrtva ima javno svoje ime i prezime, da ima svoj identitet. Hoćemo da

izgradimo memorijalne centre. Hoćemo da komemoracija prošlosti bude iznad spomenika, da to postane neka. . . da izgradimo neku kulturu sećanja, pamćenja na ono što se dogodilo.

Meni je strašno žao što i ovde na Kosovu iako se to događalo na Kosovu niste imali prilike da vidite šta je 28. marta napravljeno bilo u Podujevu.

Verovatno ste vi čuli da je 28. marta 99. godine da su pripadnici specijalne policije MUP-a Srbije, zvani "Škorpijoni" da su tada u roku od sat vremena, nakon dolaska u Podujevo, ubili 14 žena i dece, da je petoro dece bilo teško povredjeno i da su ta deca i dan danas, neke od njih su devojke, ostale sa trajnim posledicama eto tog, kako bi u Srbiji rekli, "odbrambenog rata za Srbiju". Navodno srpska policija je branila Srbiju od "NATO agresije".

Ta deca danas žive u Mančesteru. Prošla su brojne operacije ali posledice ranjavanja i danas postoje. Ali Mančester je jedan čudan grad gde neka građanska inicijativa je stvar nekog, da kažem pokazivanja koliko neko privatno kao građanin jej spreman da se angažuje zbog drugoga, zbog drugih.

Možda je u pitanju i njihova ta religija ali je fascinantno gledati i videti šta su u stanju te građanska razna udruženja grupa da učine.

U Mančesteru postoji Muzej u kojem se mogu videti slike kosovskih umetnika, počevši od Xhevdeta Xhafe i drugih. Onda ta građanska udruženja ona su o Muzeju, kojeg zovu Memorijalni centar, napravili i jedan program koji je posvećen toj deci iz Podujeva, o tome kako su deca videla ono što se dogodilo a onda taj njihov put za ustanovljenje istine i pravdu. Ta deca su dobitnici Ane Frank nagrade i to je jedna od nagrada koja se dodeljuje za hrabrost i odlučnost dece.

I zašto su ta deca dobili tu nagradu? 2002. godine u Beogradu je počelo sudjenje jednom pripadniku "Škorpijona" za ubistvo njihove majke, sestara i braće. To je znači bilo tri godine posle događaja. To je sve tako sveže, to je tako, za decu je znate šta je 3 godine, oni su svakodnevno sanjali svoju majku. To je bio jedan mali Genc koji se budio, tražio je ujutro da mu mama donese mleko a nje nije bilo. i niko nije mogao da mu objasni da se ona neće više da mu donese mleko.

To sudjenje je počelo i ta optužnica je bila loša zato što tužilaštvo nije uspelo ni da dodje do imena žrtava, niti onih koji su ubijeni niti ove preživele dece.

Fond za humanitarno pravo je pribavio sve te podatke i onda je počela naša komunikacija sa ocem, očevima pošto postoje dva oca, da oni dodju u Beograd da svedoče pred sud. i ja i dan danas mislim da je taj otac Selatin Bugujevci zaslužuje stvarno veliko priznanje zato što je on shvatio da je dobro za decu da se oni bore za tu istinu o tome šta se dogodilo njihovim majkama, sestrama i da je dobro da oni baš o tome govore usred Beograda odakle ta policija koja je došla u Podujevo i napravila taj užasan zločin.

To da deca dodju u Beograd da budu pot pratnjom srpske policije, da pred sudom govore o tome i da su odgovorili znači 2003. godine a onda ponovo sada u decembru započeo i drugi postupak protiv četvorice još pripadnika "Škorpijona" i oni su ponovo došli da svedoče. Taj put njihov, ta njihova, znači višegodišnja borba da se ta istina čuje i ta njihova uverenost, oni su naučili u tom Mančesteru gledajući taj Memorijalni centar, slušajući te žrtve holokausta koliko je zapravo važno javno govoriti o tome šta se desilo, kako se desilo i nema boljih svedoka od te dece koji odgovore ne samo o ubistvu, streljanju svojih najbližih. Oni su gledali kako su ljudi izbacivani iz kuća. To je ono zašto su osudjeni generali policije i vojske Republike Srpske. Oni su gledali kako se u praksi sprovodi deportacija, kako se isteruju ljudi, kako se hiljade i hiljade njih beže kroz šume a onda policija ih tera i oni moraju, znači u treću zemlju, da idu prema Albaniju.

Eh, u Podujevu je cela ta priča, ta njihova borba za istinom, borba za pravdu je pokazana. i to što su naučili da je strašno važno, to je jedno javno sećanje. To što oni osećaju kao deca, taj bol za svojom majkom, za svojim sestrama, da to treba da bude pokazano i drugima, da drugi razumeju i da oni slobodno i treba otvoreno da kažu da je njima potrebna ta podrška, da im je potrebno saosećanje i ne

samo sa albanske strane nego da im je potrebno saosećanje i sa one druge strane koje zapravo pripada toj neprijateljskoj strani.

Deca su uspela to da nauče. Deca su to uspela da ispričaju i dva dana u Podujevu, 28. i 29. je bila najbolja komemoracija prošlosti koju sam ja ikada videla u životu ali deo te komemoracije prošlosti je bila oda dečjoj hrabrosti i oda životu. To je ta, da kažem, protestanska, engleska, njihova zapravo životna religija na koju oni odrastuju, da je pamćenje, sećanje, da se ne sme ništa zaboraviti, da mora sve ostati javno, zapisano, pažljivo organizovano i sačuvano ali da nema mržnje nego da se drugi moraju učiti koliko se mora truda uložiti da bi se ustanovila neka istina i da je važno kada se ustanovi neka istina da se ona javno iskaže.

Ta deca su napravila sa, ne znam, u tome je verovatno učestvovalo 2 do 3 hiljade ljudi i da se napravi "mapa mira". Ta "mapa mira" stoji na zidu Osnovne škole u Podujevu koja je onako velika 25 metara sa 25 metara i to je nešto najlepše što sam ja videla. To su poruke na raznim jezicima. To su poruke koje su pisali i crtali umetnici a ima i onih običnih kao što sam ja posle napisala "pravdom do mira" ali izgleda to je neki, kako da kažem, neki memorijal. Za mene nema lepšeg memorijala od te jedne "Mape mira". Ili, takodje jedan, ja sam ga isto tako nazvala memorijalom – ta izložba u Osnovnoj školi koja je napravljena i koja je imala naziv "Čuvamo sećanje". Znači, sve je posvećeno sećanju. i nešto fantastično, ta sva deca Bugujevci, oni studiraju razne umetničke fakultete od fotografije, režije. i onda je Fatos, koji mislim da studira fotografiju, on je napravio na jednom zidu su bila fotografije članova njegove porodice koji su ubijeni i članova porodice sa kojima živi. i onako, ja koji sam laik za fotografije, ali prvo što sam videla fotografije je da postoji nešto u pogledu različito. Ja pogledam i onda po imenu znam ko više nije živ, no vidim da oni koji nisu više živi da njih nema pola. A da pored njih onda su njegova fotografija, fotografije njegove sestre i braće i one fotografije su napravljene tako da oni svi gledaju u ove koji nemaju više pogleda. i to je za mene bilo ovako strašno, strašno potresno. Koliko je tu osećanja, koliko je tu pažnje, koliko je to, ne znam, nekog da kažem jakog osmišljavanja kako zapravo to sećanje i pamćenje treba napraviti da ga neko javno. . . Ili druga, Jehona. Bio je jedan zid koji je ona pravila, i to su fotografije. Svi su jako lepi, ima jako lepih žena i vidi se da su neke fotografije po garderobi da je nešto kao davno, pre 30 ili 40 godina a onda neke fotografije sa odećom koja se danas nosi, i u nekim božanskim starinskim ramovima. i pored jedne jako lepe žene, koja je obučena onom garderobom koja je bila od tih 60-tih godina ali je to žena koja, znači, nije neka obična žena nego se vidi da ima jako puno stila, da je strašno vodila računa o tome kako će da se obuče, kako će da izgleda. i ja sad, pošto sam znala kako izgleda, kako izgleda ta majka i pogledam i pitam – je li ovo mama. A ona kaže: Da. i sad šta je njena ovaj, poenta na sudjenju, kada je to bila sudjenje u Beogradu, ona je pričala o svojoj majci i odjednom je ona stala i rekla je nešto što je kako da kažem, zamislite tu situaciju, ona znači nema veze sa činjenicama. Ona kaže: Moja majka je bila jako, strašno lepa! i ovi su svi stali u sali. Ni sudija ne može da postavi pitanje i to se čutalo, čutalo i jedva je sudija pokranula da se govori o nekim činjenicama i to je u njenoj glavi ostalo i ona je znači na onom zidu napravila upravo to. i to je pisalo: "Moja mama je jako lepa". Nije napisala – moja mama je bila lepa. Nego je napisala "Moja mama je jako lepa". i to je kako da kažem nešto što ostaje, što ostaje zauvek ali je strašno važno da se vidi i šteta je što vi niste to videli jer ta izložba koliko sam ja čula trajala je 3 dana: petak, subota i nedelju i vrlo malo je trajala, videli su je samo ljudi u Podujevu. i za to je velika šteta.

Ali još jedna lepa stvar koja nigde nisam videla to je da ta dva dana da je Podujevo živelo na potpuno jedan drugačiji način. Znae kako kod nas svuda, bilo da je Kosovo, bilo da je Hrvatska, Bosna, kako izgledaju te komemoracije prošlosti. To izgleda jako tužno, drže se govori, vrlo često i politički govori i tu se čak i ne izgovaraju imena žrtava. Nema! Nekako se govori o nekom kolektivu! Ali ovde u Podujevu, imena žrtava su bila jako važna a onda je 2 dana trajao program koji je posvećen deci životu, sećanju i ustanovljenju jedne kulture sećanja. Iz Engleske, iz Mančestera je bio došao neki

Bend koji je dva dana svirao u Podujevu. Deca su sve iz Podujeva pratila taj Bend. Ta grupa iz Mančestera, su napravila park mira u Podujevu. Taj park je, proveli smo jednu 2-3 sata u parku, tu su razni ljudi govorili i tu možete zamisliti lekara, britanskog lekara koji je ovde na Kosovu došao u junu 99. godine i koji je operisao veliki broj povredjenih ljudi. On je operisao ovu decu, on ih je poslao i odveo za Englesku. Danas je u Avganistanu. i zamislite njega koji je pričao o tranzicionoj pravdi. O tome, zašto je važno uspostaviti tu pravdu posle ratova. i onda sam ja shvatila ko su zapravo učitelji te dece. Eto, taj hirurg, zamislite hirurg koji priča o tranzicionoj pravdi. Onda je tu jedna socijalna radnica, takodje koja priča o tranzicionoj pravdi. To su u parku brojni građani iz Podujeva slušaju, prevodi se tu konsektivno, deca slušaju. To sve izgleda ne stvarno, da je moguće u opšte bilo gde na Balkanu tako nešto napraviti. i Fjolu kad sam pitala da li je nešto od toga televizija prenela, ničega od toga nije bilo. Znači ostaje da se sećaju i pamte oni koji su to videli, koji su u tome učestvovali i ja uvek imam potrebu da nešto od toga što sam videla za ta dva dana ispričam i zato mi se čini da je toliko bilo lepo. Ja sam videla na ovu decu Bogujevci koliko su oni bili srećni što gotovo celo Podujevo učestvuje u toj komemoraciji i u tom obeležavanju ne samo tog strašnog zločina nego obeležavanju i davanju podrške njima. Još, izvinite, samo da napomenem šta je bilo u tom programu. Davno je to bilo, možete zamislite. Ima neko selo koje se zove Donje Lupče. Učiteljica iz tog Donje Lupčeta je sa decom napravila jednu baletsku tačku koja izgleda i koreografija, ma to izgleda fantastično i deca su od 3-4 godine do 7-8 godina na kraju su završili tu tačku i poredjivali su se tako da je bilo na svojoj onoj lepoj odeći, onoj baletskoj znate one balerine, sa onim haljinicama i tamo pisalo "Thank ju Mančester". To je izgledalo tako lepo i onda sad kada vidite koliko je ta komemoracija prošlosti može da ima različite forme i koliko zapravo je tu važna ta uloga, uloga umetnika u toj memorijalizaciji.

Ja sam imao potrebu da to vama ispričam upravo zato što toga u Podujevu ne bi bilo da nije bilo umetnika, da nisu učestvovali slikari, da nisu učestvovali dramaturzi, režiseri. Ali kod njih je to pitanje nekog engleskog ličnog angažovanja da pokažu drugima – žrtvama, da pokažu da to što se njima dogodilo da se tiče i drugih ljudi i da su te žrtve bitne. To je ono što mi se čini da nama na ovim prostorima nedostaje, da se žrtve pominju onda kada hoćemo da kažemo da su drugi gadni, da su počinili zločin ali posle toga nema nikakvog odnosa prema tim žrtvama. i mi sa ovom inicijativom hoćemo da pokušamo, ne možemo da napravimo to što može Mančester, nemamo tu kulturu, nemamo tu religiju. Nemamo tu izgradjeno kulturu građanskog angažovanja na taj način, ali možemo da dočekujemo zato što ima umetnika koji jako dobro znaju koliko je važno ustanoviti činjenice, koliko je važno činjenicama da se suprostavi poricanju, negiranju. i kod nas još uvek, u nekim društvima, postoji kultura potpunog poricanja da se nešto desilo a u drugim društvima postoji kultura potpune opsednutosti, da su samo one žrtve i da ne postoji ništa izvan toga.

Potrebno nam je da tu prošlost zajedno da je vidimo na osnovu činjenica, da je ustanovimo na osnovu činjenica i da shvatimo da ne možemo da se danas pravimo kao da ne postoji, kao da mi nemamo nikakve više veze sa tom prošlošću, kao da ni mladi današnje generacije ni buduće generacije, pošto nemaju odgovornost za ono što se desilo, da nemaju odgovornost ni za odnos prema prošlosti. Postoji ta odgovornost nezavisno od nas, ali je stvar u tome da mi moramo neposredno, zapravo neposredno o tome razmišljati na koji način ćemo mi da izgradimo tu odgovornost prema prošlosti s obzirom da imamo svusda političke elite koje su zainteresovane za vlast, održanje moći i ne vide da je ta prošlost neko važno sredstvo za održavanje njihove moći.

Sada postoji neka budućnost, postoje neke druge vizije i nema više ta prošlost, zločini hiljade i hiljade žrtava, tu snagu kao što je to imalo ranijih godina.

Naše je, mislim na organizacije za ljudska prava, mislim na nevladine organizacije da sada uspemo da napravimo ove konsultacije, ovu regionalnu debatu, da u toj redebati učestvuje jako puno ljudi, da jednostavno ne dozvolimo da pitanje odnosa prema prošlosti, pitanje činjenica šta se desilo, kako se

desilo, zašto se desilo, da ne dozvolimo da nestane. Naša je obaveza i mi smo svesni svoje obaveze koje proistiće iz mandata Organizacije za ljudska prava i da mi to pitanje moramo čvrsto da držimo kao jedno od najvažnijih pitanja odnosa prema budućnosti i obaveze za stvaranje istorijskog pamćenja koje će biti utemeljeno na činjenici.

Ja vas pozivam da se pridružite tome, da razmišljate o tome kako zapravo učiniti to da mi imamo odgovoran odnos prema prošlosti. To je posebno važno za nas i za organizacije za ljudska prava. Važno je za sve ljude. To je jedini način, mi koji nemamo nikakve direktne žrtve, da pokažemo koliko su nama te žrtve bitne i da pokušamo da ono što postoji sada, neprijateljstvo, ne mislimo da mi sada treba da tražimo neko opraštanje. Ništa ne može da se zaboravi. Ne sme da se zaboravi. U okviru našeg mandata je upravo stvaranje, izgradnje te kulture sećanja, da se ne bi zaboravilo. Nema i mi ne zastupamo nikakvo pomirenje, nikakvo praštanje. Sve se to događa na individualnom nivou ili se ne događa. Mi hoćemo da se sačuva, sačuva znanje. Da se učini javnim znanje o tome šta se dogodilo, da se suprostavimo poricanju, da pokažemo da su nam žrtve bitne i da ne dozvolimo da se na ovim prostorima ponovo dogodi zločin kao što se događalo ovde svakih 50 godina.

Evo, ja izvinite što ja nisam mogla da ne pomenem Podujevo, zato što je to bilo 28. marta ali ja stalno o tome mislim koliko je to bilo neverovatnih dva dana i ja sam imala tu privilegiju da to vidim i pokušala sam da vam prenesem kako je to izgledalo i koliko je to bilo ne stvarno za ovaj Balkanski prostor. Toliko za sad!

Sarah Maliqi:! Hvala Nataša. Shukrije je zatražila reć.

Shukrije Gashi: Poštovani učesnici, reći gospođe Kadić su me zaista puno dirnule pogotovo sa događajima u Podujevu, pa sam i ja stavila na papir nekoliko stihova koje želim da vam pročitam.

Žrtva

Boli me vekovno čutanje

Hoću da puknem ljudi

Vi ne poznajete jecaj

Vi ne poznajete moj jecaj

Svako jutro i več

Spavate mirno bez očiju

I nemate uši

Ja sam bol bez imena

Zaboravljeni smo u vekovnom čutanju

Koji se desio tek jučer

Spominjite me, molim vas

Ne želim da umrem

Ne želim da umrem bez imena

Hvala

Ako me nekada čujete

Sarah Maliqi: Hvala Shuki! Mene uvek dirnu reći Nataše kada govori. Sada dajem reć gospodinu Haris Pašoviću. Ja bih željela ako mi dozvolite da vam ga jako kratko i predstavim. Danas je stigao i jako je dugo putovao. U stvari došao je sinoć jako kasno negdje oko 01:30 h ujutro i danas odmah se vraća negdje oko 16:00 h ide na aerodrom i jako mu se zahvaljujem što je odvojio vremena koje je posvetio nama.

Haris Pašović je jedan od najistaknutijih režisera u jugoistočnoj Evropi. On je umetnički direktor međunarodnog pozorišta i filmskog festivala MES u Sarajevu. U vreme opsade je bio gotovo sve vreme u Sarajevu i bavio se organizovanjem međunarodnog festivala teatra MEF. Godine 2005 je osnovao *East-West* kompaniju takođe je učestvovao u osnivanju odseka za umetničku režiju pozorišta u Sarajevu gde je i profesor na ovoj akademiji kao i u školi za menadžment na Bledu u Sloveniji. Autor je velikog broja dokumentarnih predstava i ja ću mu sada dati reč. Hvala.

Haris Pašović: Hvala ljepa, Sara! Nataša je pomenula na jednom mestu govoreći o Podujevu ljude koji gledaju u one koji nemaju pogleda. A Šukrija je napisala u pjesmi o ljudima koji u bolu nemaju imena. i mislim da je to mjesto gde se mi srećemo umjetnici i borci za ljudska prava, jer imamo zajednički cilj, tu zajedničku odgovornost, a to je istina. I to je vizija kako živjeti sa tom istinom.

Herbert Zbignjev je Poljski pjesnik koji je 1982. godine napisao pjesmu koja se zove „Izveštaj iz opsadnutog grada“. Ja sam tu pjesmu znao ali sam je ponovo otkrio u Sarajevu za vrijeme opsade i na kraju te pjesme on kaže „Groblja rastu, smanjuje se broj branilaca, ali ako ostane samo jedan, on će biti grad, on će nositi grad putevima izgnanstva“. I tako, ako svi mi ovde odustanemo, i ako ostane samo jedan, ako ostane samo Nataša ona će biti mjera istine. Ona će biti mjera stvarnosti.

Drugi, jedan veliki književnik Amin Maluf, francuski književnik koji, pretpostavljam mnogi od vas čitali njegovu čuvenu knjigu „Samarkan“ je rekao u jednom intervjuu: „Ja sam uvijek sa onima koji su manjina“. i mislim da na tom mjestu se mi srećemo, komplementarni smo borci za ljudska prava i umjetnici i mi imamo tu jednu dužnost. To je ona dužnost, ali ta dužnost je kao u sanskretu, kao riječ „darma“ koja je osnova zapravo i hinduizma i budizma. Ta dužnost je sveta dužnost. To je dužnost koju ne možemo da zanemarimo, ako hoćemo da budemo umjetnici i ako hoćemo da budemo ljudi.

Nataša me zamolila da nešto kažem o tome šta smo radili 2006. godine, ali dozvolite mi da malo dalje odem u istoriji a doćiću ja u 2006. Ali budući da sam i prvi put ovde i da govorim o ovoj značajno temi – utvrđivanje činjenica i kako dalje, kako da nekako zajedno vidimo, kako da živimo i sadašnjost i budućnost, a razmišljamo o prošlosti.

Ja vam moram reći da, kada sam imao možda nekih 6 ili 7 godina, ja sam mislio, rastao sam u Sarajevu i mislio sam da riječ „šiptar“ znači nosač. Jer, bi se govorilo ovako kad nešto bi trebalo nekome da se unese u kuću, da se nešto pomogne i tako, neka zovne „šiptare“. To su bili ljudi koji su, za mene tada dečaka, bili kao uniformisani. Oni su imali ove bijele, mi smo to zvali čulah na glavi, imali su te trake koje su jake, kojim su mogli da ponesu neke stvari, skupljali se na jednom mjestu koja je na tržnici u centru Sarajeva i ako bi nekom trebalo nešto, uglavnom su bili stariji ljudi, i ako bi se nekome trebalo nešto da se pomogne onda bi išao tamo, možeš da ih angažuješ, da im platiš i oni bi došli. U tišini bi to uradili. Bili su vrlo jaki i bili su vrlo ovako nekako čestiti, efikasni u tome šta su radili.

Mnogo godina kasnije, ja ću shvatiti da to što sam ja mislio da riječ „šiptar“ znači nosač, govori o dubini aparthejda, jugoslovenskog aparthejda, u kojem su živjeli kosovski Albanci.

Nekoliko godina kasnije, u moj razred u osnovnoj školi je došla jedna devojka, koja se zvala Suada Axhanjela. Ja sam se zaljubio u nju. I mi smo kao nešto, to je bio neka dječja neka veza. Onda sam od nje saznala da ona radi na jednom radiju. Taj radio je bio program na albanskom jeziku na Radio-Sarajevu. Ja sam onda počeo da shvatam u stvari da postoje ljudi koji žive u Sarajevu, koji govore jedan drugi jezik kao svoj maternji jezik, da oni imaju svoj radijski program i onda mi je ona malo pričala šta su oni na tom programu radili i tako i ja sam počeo zapravo da shvatam stvarnu različitost na taj način. Jer iako u Sarajevu su živjeli i Srbi, i Hrvati, i Bošnjaci i ljudi iz mješanih brakova ipak, jer to je jedan jezik, i nekako ta različitost je bila prilično relativna u smislu – pa sad ima ovakve običaje, pa neko Bajram, pa neko uskras pa ovo pa ono, ali to kao da je bio jedna kultura znači. Ovo je prvi put da sam ja kao dečak shvatio da znači neko u toj mojoj zemlji – Jugoslaviji govori neki potpuni

različiti jezik koji ja ne razumem. Onda, u srednjoj školi sam počeo da idem u pozorište. U mojoj porodici mislim nije to neka velika tradicija pozorišta i tako, nisu to ljudi baš bili neki pasionirani posetioци teatra, ali ja sam to otkrio sam tako i onda sam išao, jako mi se to svideo i tada sam čuo za Fadil Hysaj koji u to vreme studirao u Sarajevu, gledao sam neke njegove predstave pa sam onda čuo za Istrefa Begollija, pa onda bio Faruk i tako dalje i sad sam ja pečeо malu kompleksniju sliku da stvaram o kosovskim Albancima, o Kosovu. i onda, mislim da je to bilo možda što sam već mislim bio upisao u akademiju, ili možda još nisam, znači to je bilo tada, i vi ćete se sjetiti kad kažem o kom se događaju radi ili 80. ili 81. godina. Ja sam odlazio na taj festival MES, jeli, to je bio jedan od najvećih jugoslovenskih festivala i bilo mi je divno da gledam sve predstave koje su dolazile iz Beograda, Zagreba, Ljubljane, Skoplja i svuda. i jedan put je bila na programu jedna predstava koja je došla iz Prištine. To je za mene bilo strašno zanimljivo da vidim kako izgledaju sada predstave iz Prištine, jel. i u predstavi u igrali divni glumci: Istref Begolli, Melihate Ajeti. Bilo sve dobro, zapravo sjećam te predstave, mada se ne sjećam naslova.

Ja sam došao u Narodno pozorište u Sarajevo, ukoliko neko nije bilo, to je jedna velika vrlo ljepa barokna jedna zgrada, znači sa ovim ovako finim balkonima i tako ukrašena. Ja sam došao na predstavu i video da je nešto jako čudno. Bila je neka druga publika, to nije bila ona publika koja je dolazila na druge predstave. Bili su ljudi koji su se jako lepo obukli, ali koji nisu često dolazili u pozorište. Predstava je bila na albanskom i završavala se tako što, ja sam poslije shvatio da u stvari većinu publiku su sačinjavali Albanci koji su živjeli u Sarajevu. i ja sam na kraju te predstave, jednom dečaku, Istref Begoli, znači koji je igrao njegovog djeda, daje u ruku pušku. I meni je tako, mislim nije nešto bilo baš dobro predstava iskreno da vam kažem. Mislim bila je onako staromodna, bila je malo tako romantična, bila je malo onako, nije baš nešto bila kao jako uzbudljiva kao teatarski događaj. A onda su bili razgovori, posle svake predstave sledećeg dana na okruglom stolu gde su bili kritičari iz cijele Jugoslavije koji su onda o tim predstavama davali svoj sud. I sutradan ustane jedan kritičar iz Beograda i kaže da je to bila jedna nacionalistička predstava, jedna iridentistička predstava, a ja nisam znao šta to znači ta riječ iridentistička i da je to bilo strašno što je ta predstava bila na festivalu i tako dalje. i meni je bilo čudno. Tad sam počeo da shvatam da tu ima neki problem. Ja nisam znao da ima u opšte neki problem. I onda sledećeg dana, taj isti kritičar, ustane i uzme ovako „Politiku“ i naslovnu stranicu i kaže: evo vidite šta sam vam govorio. A na naslovnoj strani „Politike“ je bio izvještaj o studentskom protestu u jednoj menzi ovde u Prištini kada su studenti pokrenuli tanjire sa čorbom u znak protesta. I meni je onda bilo jako zanimljivo. Zapravo mi se vrlo svideo to. Meni je bilo to dosta teatralno, to okretanje, te sukobe. Mogao sam zamisliti to, znate velika menza, puno studenata, oni svi dodju i ovako okrenu supu. Baš je to jedan odličan performans. Posle toga, naravno, sam počeo jeli malo više na fakultetu i da se obavještavam i da shvatam a ja sam studirao u Novom Sadu, da shvatam da sad su neko malo tu kompleksniji problemi i ja sam bio spreman da ih razumem, ali ne u potpunosti.

Onda sam u Beogradu bio, pa je tamo bio Enver Petrovci, pa smo pomalo onako se družili, ne baš previše, ali tako s vremena na vreme. Pa sam bio u vojsci, u Knjaževcu, tamo je bio jedan doktor iz Prištine, koji samnom služio – Jusuf pa mi je i on malo više pričao i tako, pa su bili neki oficiri Albanci koji su bili ili sklonjeni ili degradirani, jer su bili neki problemi, nešto se govorili da su oni uključeni u neko oružje i nešto. . . Mislim stalno je bilo nešto, razumete, a nije bilo nekako fokusirano i tako dalje.

I onda sam na televiziji u Sarajevu 89. godine gledao na Kosovu govor Miloševića i onih milion ljudi i opet mi nije baš bilo skroz jasno, mislim ja sam dobro bio nekako udalje očigledno od stvari, ali mi je bilo jako neprijatno, jako mi je bilo čudno da je toliko ljudi se skupilo a da je on tako pompezno, opet teatralno, jeli ako se sećate, on je došao onim helikopterom pa je izašao pa je onda poredao sve one naše predsednike, i Drnovšeka i koji su sve bili u prvom redu a onda im je on održao predavanje, jel, i

rekao je tada, prvi put je to bilo, da je neki političar u bivšoj Jugoslaviji u svom zvaničnom govoru upotrebio riječ oružje, jer je rekao, ako bude trebalo Srbi će se braniti oružjem.

To je znači moja *kratka istorija neznanja o Kosovu* i onda vrlo brzo je počeo i rat u Bosni, prvo u Hrvatskoj pa u Bosni. Ja nisam u tom trenutku kada je počela opsada Sarajeva u Sarajevu. Nakon dugog i komplikovanog pokušaja sam uspeo da dodjem u Sarajevo posle nekoliko mjeseci. Jer, između ostalog me vodilo to što su moji idoli u životu bili Ernest Hemingvej, Ana Ahmatova, Djordj Orwel. Znači veliki umjetnici koji su u trenucima kada je bilo jako važno odlazili na mjesta koja su bila jako važna. Znači i Hemingvej i Orwel su bili u Španjolskom građanskom ratu a Ana Ahmatova je pisala poeziju za vrijeme opsade Leningrada. I to je bio jedan moj intelektualni i umjetnički motiv da budem u Sarajevu za vreme rata. Naravno ja sam imao i privatne motive i emocionalne. Tamo je bila moja porodica i moji studenti, ali sam morao da imam i intelektualno opravdanje pred sobom, zašto bi ja to radio tako.

I onda, jeli, 99. godine kada je počela agresija na Kosovu ja sam tada snimao jedan film dokumentarni i otišao sam u Albaniju i bio sam u izbegličkim centrima u Tiranu, u Elbasanu i u Kukešu. Ja sama već do tada poznao neka, jel, iako je bila prisutna u svesti slika izbegličkog centra jer ih je bilo mnogo u kome su bili ljudi iz Bosne. Ali jedan, sigurno najpotresniji koji sam ja video, je onaj u Kukešu kada je zapravo bio jedan biblijski prizor egzodusa, kada je na livadi, možda više od 100000 ljudi, jedno nepregledno more ljudi sjedelo pod šatorima, u jednoj strašnoj veoma teškoj ili neopisivom stanju i duha i svijesti. Ja sam prolazio pored tih šatora. Ponekad kada bih pregovorio da bi snimio možda nekog od njih, onda je prvo bilo da je to sad kao Srbin a onda kada sam rekao da sam iz Sarajeva i tako, onda su ljudi malo više se otvarali i napravili smo neke razgovore i snimali smo jedan dokumentarac u to vreme.

I sad, jeli, evo tek sad zapravo, tek sada 2009. godine uz nekoliko prethodnih jeli, znači 2006. zapravo je bilo prvi put kada smo seli, kada su bili umjetnici sa Kosova u Beogradu zajedno sa umjetnicima iz Slovenje, Hrvatske, Bosne, Makedonije, Crne Gore i kada smo razgovarali šta je to što je naša dužnost u ovom vremenu i koja je to naša uloga.

Ja mislim da je naša dužnost da idemo tamo gde drugi ne mogu ili ne smiju da odu. Ja mislim u jednom duhovnom smislu, a nekada i u fizičkom, mi moramo da se borimo protiv onoga što se na engleskom kaže *conventional wisdom*, znači, ono uobičajno mišljenje, i mi smo to recimo u Bosni bar kada je u pitanju Sarajevo prije svega, da smo zaista radili od prvog dana opsade ako hoćete. Mislim da su vrlo veliku ulogu u Sarajevu imali umjetnici, a onda Sarajevo kao centar iz koga zapravo to zračenje kreće prema drugim mjestima u Bosni i Hercegovini, bude i ostane multikulturalno. Mi smo znali da je to presudno da Sarajevo ostane multikulturalno. Da Sarajevo ostane multikulturalno po cjeni da čak i ako u Sarajevu ne bi živio niko drugi ko nije Bošnjak - i tad mora da bude multikulturalno. Jer multikulturalnost je stanje svijesti a ne stanje demografije.

Ja se sjećam, ja sam tada generalima koji su vodili odbranu Sarajeva, ja sam rekao: U Sarajevu mogu ostati samo Muslimani ali ja nikada neću biti fašista. Znači umjetnici su to u Sarajevo vrlo dobro razumjeli i vrlo dobro su odnjegovali multikulturalnost, kosmopolitizam kao osnovu da bi smo u opšte mogli da živimo i dišemo u jednom svijetu koji je dostojan da se u njemu živi a ne kao Marina Cvetajeva da odemo i da napišemo – kažemo: Odbijam da postojim, neću dane da brojim na trgu među vukovima. Znači ili ostaje to da se odbije da se postoji, da se ne živi među vukovima ili ostaje to da se bori tu među vukovima da to ne bude. Mi imamo u bosanskom, hrvatskom, srpskom i crnogorskom riječ koja je zapravo vrlo teško prevodiva na druge jezike, možda je na albanski je prevodivo, a to je „vukojebina“. Znači to je mesto gde više nema dalje od toga. E ako nećemo da živimo u „vukojebinama“ onda umjetnici moraju da naprave da to bude jedno mjesto dostojno za život. I mi smo znači pod opsadom.

CD 2, dt. 10. 5. 09... grand. Pr.

kao umetnici. Naravno, bila je jedna klima, znate. U Sarajevo, za vreme četvorogodišnje opsade, koju su držali vojnici bosanskih Srba i vojnici Jugoslovenske narodne armije i paramilitarne srpske vojne snage. Nije oštećena nijedna crkva iznutra. Dakle, ako je neka pravoslavna crkva oštećena ona je oštećena tako što su je oštetili ti koji su je bombardovali, kao što su bombardovali sve drugo. Ali niko iz Sarajeva to nije uradio.

Znači, nama je bilo kristalno jasno da ako hoćemo da u opšte ima smisla, bilo kako, da mi tu civilizacijsku vrednost moramo da održimo živo. Mislim da smo u velikoj mjeri uspeli.

Ja danas imam nezavisni teatar koji se zove „East West centar“ odnosno „East west company“ i vrlo smo uspješni na međunarodnom planu. Mi igramo predstave na festivalu u Edinburgu, u Singapuru, u Rumuniji, i Sant Petersburgu, evo sada idemo u Poljsku. Ali svaki put kad dodjemo sa velikog festivala mi sa predstavom idemo u neki mali grad u Bosni. Mi smo igrali u više od 25 malih gradova u Bosni, gde teatar nikada ne dolazi. Onda mi dodjemo negde, oni kažu, ne znam u Jablanici, kažu pa to je ovaj najveći kulturni, mislim tragikomično, kaže to je najveći kulturni događaj u sto godina zadnjih u Jablanici. Ja kažem ne, pa imali ste ovo „rušenje mosta“ 43, jeli, to je prolaz ranjenika i tako. i tako, nekad se malo šaljimo sa njima. Nama je najveći konkurent na tom putu po Bosni jedan cirkus sa majmunom i zmijom, koji nastupa na istim mjest-scenama gde mi igramo. i onda smo se sprijateljili s njima pa razmenimo neke kontakte s tih direktora doma kulture i tako, po malo radimo.

A pri tome, kada idemo u Edinburg mi igramo na festivalu gde je dirigent Valerij Gergijev ili ne znam neki drugi veliki umjetnici, najveći umjetnici sveta, igramo s njima a onda se vratimo pa sa ovim kolegom koji vodi majmuna i zmiju razmenimo kontakte i idemo na ta mjesta. i idemo u Republiku srpsku. A mi, znate, imamo što taj komad se zove „klasni neprijatelj“ to je jedan britanski komad koji sam uz dopuštenja autora Najdžila Viljamsa adaptirao da se događao u Bosni. To se događa u jednom razredu u Sarajevu i na jednom mjestu jedan dečak. . . oni su jako nasilni, znate problem s mladima, ne znam kako je tu, ali mislim u Bosni, u Srbiji, u Hrvatskoj su veliki problemi sa mladim ljudima u srednjim školama. i onda jedan dečko kaže na jednom mjestu: za sve su krivi Srbi. i on sada ima jedan tako rasistički jedan monolog o tome zašto su Srbi za sve krivi i to da su mama i tata se razveli, i to da je smeće na ulicama, i to da autobusi kasne, i za sve su to krivi Srbi. Mi sa tom predstavom smo išli u Banja Luku, išli smo u Prijedor. To je bilo prvo pozorište iz Federacije, znači koje je došlo u Republici srpske u Prijedor i igralo predstavu. Za vrijeme predstave neko je viknuo, dobacio je , da, da, to su oni Srbi koji su silovali vaše majke. Naši glumci su nastavili da igraju. Dakle, razaumete me. Evo sad dok sam ja ovde, moji su glumci na turneji u Livnu, u Tomislavgradu, u Jajcu. Tamo u Livno su sto ljudi izašlo sa predstave, su rekli da to... jer se psuje u predstavi, ne znam šta je to, kao što je u životu, jer je jedan profesor rekao nećemo mi. A na zgradi toj gde mi igramo predstavu je pisalo NDH-a. Ali to je naša zemlja. Neće meni odredjivati direktor doma kulture na kojem piše NDH-a ili direktica doma kulture, ne znam u Drventi, da li ću ja igrati tamo ili ne. To će odredjivati moja publika, to ću odredjivati ja. Znači to će odredjivati život. Meni su napisali u Banja Luci posle te predstave koja je bila odlična primljena. Imali smo punu salu. Jako su dobro ljudi primili, imali smo jako dobru podršku u nezavisnim medijima. A onda je u jednom nacionalističkim novina koje se zove „glas srpske“ izašla od mog kolege kritika i on je to potpisao koji je rekao – teško je da će posle ovoga Pašović ponovo da dodje u Banja Luku. A ja sam rekao pa neće meni „glas srpske“ govoriti da li ću ja, u koje krajeve u mojoj zemlji ću ići.

Zašto ovo govorim? Pa ovo govorim zato što znači sa velikom emocijom, sa velikom pažnjom i sa velikim angažmanom, javnim ako hoćete, sam pratio šta se događa na Kosovu poslednjih godina i bio sam vrlo ovako glasan, zagovornik intervencije NATO-a i bio sam podržavalac nezavisnosti Kosova.

Ali mogu reći da za vreme četiri godine rata u Sarajevu ja nikada nisam čuo da je neko sa Kosovo nešto rekao za Sarajevo, ili za Bosnu. Ja nikada nisam, možda je bilo, ja samo kažem da ja to nisam čuo. Ja nisam čuo da je ustao neki umjetnik, da je ustao neki intelektualac na Kosovu i rekao to nije dobro, nemojte da Sarajevo bude pod opsadom.

Ja danas, ne znam dovoljno šta se dogodilo na Kosovo iz onoga što umetnici sa Kosova govore. Ja ne znam, ja nisam vidio filmove, nisam vidio predstave, nisam čuo muziku koja je to artikulirala. Naši reditelji su, najviše od svih, artikulirali društvenu traumu. Dani Stanović, Pjer Žljajica, Srdjan Vuletić, Jasmina Španić, Aida Begić, Dino Mustafić i ja, znači i druge naše kolege u svojim filmovima i predstavama smo tretirali sva najvažnija pitanja kaoja se tiču našeg društva danas, i nestale, i u Grbavici Jasmina Španić priča priču o ženi koja je rodila dijete, i silovanja. Dani Stanović, znači od dva neprijateljska vojnika koji se nalaze u istom rovu i tako dalje da ne prepričavam. i to je za Bosnu bilo vrlo značajno. Za sve nas je bilo vrlo značajno da se na taj način artikulirala društvena trauma.

U tom smislu, ja imam potrebu da više tako artikulirane gradje umetničke dodje sa Kosova na međunarodnu scenu.

I druga stvar! Znači ja mislim da kosovski Albanci upravo za to, što prije 30 ili 40 godina su djeca mislila da šiptar znači nosač. i upravo za to što su se dogodile stvari kojih su ovakvi koje je Nataša opisala kada je u pitanju Podujevo. Moraju da budu šampioni ljudskih prava.

Ja mislim da kosovski Albanci treba da budu lider kada su u pitanju ljudska prava. Vi najbolje znate šta znači nemati pravo. Vi najbolje znate šta znači izgubiti svoje prijatelje, porodicu, slobodu.

Nama su u ratu jako pomogli Jevreji. Ljudi koji su bili znači u Americi, po Evropi, u Izraelu. i onda sam ja ponekad razgovarao sa nekim od tih mojih prijatelja koji su bili jako angažirani kada je bila u pitanju Bosna. i rekao sam, pa ja razumem to ali ja mogu da pretpostavljam ali ipak mi recite zašto se vi toliko angažirate. Pa oni kažu, zato što možda imamo mi malo bolju senzitivnost, malo smo više osetljivi. Upravo zato što su naše porodične istorije obilježene u holokaustu.

Znači ja očekujem, kao kolega, ja očekujem od kosovskih umjetnika i od kosovskih intelektualaca da budu predvodnici jedne ovakve komisije, kao što je Komisija za utvrđivanje činjenica, ili na svim drugim planovima.

Ja mislim da je neprihvatljivo to što mi čujemo iz medija koja su, dakle, ne propaganda nego znači iz medija koje možemo vjerovati, iz medija koja su bili vrlo naklonjeni kosovskim Albancima u proteklim godinama, da čujemo kako se strašno krše ljudska prava kada su u pitanju Srbi na Kosovu.

Jednostavno to ne smije da se događa. Jednostavno ste vi i prije svega umjetnici i borci za ljudska prava. Zato kažem mi idemo tamo gde drugi ne idu. Znači vi ste ti koji treba da govorite u ime svakog čovjeka, i Albanca, i Srbina, i Bošnjaka i bilo koga drugog ko živi u ovoj zemlji, da bi smo svi zajedno mogli da dišemo.

A Albanci u ovom trenutku nisu šampioni ljudskih prava. i to je nešto što umjetnici mogu vrlo značajno da pomjere, kada je u pitanju ta tema na Kosovu. Znači vi imate i pravo, imate i dužnost da zahtjevate od društva na Kosovu, bez obzira da li je to društvo predominantno albansko ili u dijelovima koje je predominantno srpsko, da se poštuju ljudska prava i da mi svi naučimo od vas kako da i mi u našim sredinama to radimo. Da budete primjer i Sbjiji, i Hrvatskoj, i Bosni i cijelom svjetu.

Znači, kao što je nama Mendela i vama i meni jedan standard, kao što je Nataša jedan standard, ja mislim da moramo imati puno ljudi sa Kosova koji će postati taj standard i to onaj korak za koji nema opravdanja i nema čekanja, znate.

Ja sam, bili smo, i time da zaključim ovaj moj razgovor. Mislim da negde 1999. godine prvi put je bila jedna zajednička delegacija u kojoj su bili i ljudi iz Republike Srpske, iz Federacije, znači Srbi, Hrvati, Bošnjaci i svi, bili smo kao zajednička delegacija Bosne i Hercegovine na Svjetskom ekonomskom forumu u Davosu. I seli smo za jednim večerom, i tada je bio jedan od danas političara, u to vrijeme nije bio političar, bio je nezavisan intelektualac, Mladen Ivanićević i ja sam prvi put sjedeo sa nekim

koji je proveo rat u Banja Luci. Znači, prvi put sam sedeo zajedno sa stolom. i onda sam ga pitao pred tih nekoliko ljudi, ja sam rekao: Mladene, kada ćete vi popraviti *Ferhadije*? *Ferhadija* je džamija, jedna od najvećih na Balkanu, koja je potpuno srušena sa zemljom 93. godine u Banja Luci. A Mladen me, ovako pogleda, i kaže, malo mu je bilo tako i nezgodno i tako on kaže: Pa još je rano! Znači to je bila 1999. godine, 3 godine posle rata, posle Dejtona, jeli. Kaže: pa još je rano. Ja kažem: Mladene zašto je rano? Šta to treba još da se dogodi, kada je to pravo vrijeme. Šta to znači – rano je! A ja kažem, znaš kome najviše treba Fehradija? Kaže on, kome? Ja kažem, Srbima. Znači jeste to džamija muslimanska, jeli ali zapravo ona zapravo najviše treba Srbima da kažu da, evo mi sada vraćamo stvari na civilizacijski nivo.

Tako da mislim da to, da svako ko živi na Kosovu ima jednako ljudsko pravo. Najviše treba Albancima, jer na taj način Albanci će reći: da mi sada smo se uspostavili i mi sada svoje znanje o tome kako se osvaja sloboda i kako se poštuje ljudska sloboda mi sada prenosimo na druge.

Mislim da je jako važno što danas sjedimo ovde i mislim da je jako važno, ne mogu dovoljno da podvučem koliko je važno da Albanci danas, kosovski Albanci u Evropi budu šampioni ljudskih prava. Mislim da je to ključ za evropska ljudska prava. Znači na vama je ovde velika odgovornost ne samo za Kosovo, na vama je ovo ne samo za region, na vama je ovde odgovornost za stanje ljudskih prava u Evropi. A najodgovorniji za to nisu političari. Najodgovorniji za to su umjetnici, jer umetnička pravda je brža od pravne pravde, a umetnička poruka je dublja i dalekosežnija od političke poruke.

Evo, hvala vam! Izvinjavam se što sam malo uze previše vremena.

Sarah Maliqi: Najljepše hvala na na ovim rečima. Ne bih dodala ništa više jer mi se čini da je poruka bila više nego jasna, bila je na svom mestu i potencira i našu ulogu i naše individualne odgovornosti ali i odgovornost društva kao celinu. Željela bih da dam reč gospodinu Salemu Čorbi i da nakon toga napravimo jednu kratku pauzu za kafu i vraćamo se da nastavimo diskusiju vezanu za sve ovo. Verujem da i vi imate nešto da kažete u vezi sa ovim. Hvala.

Salem Čorbo: Pa ja moram početi s nečim što me Haris podsetio. U istoriji našoj nekako svi smo preživljavali neke slične traume a ono na što sam se ja direktno podsetio je 4. april 81. godine. Ja sam bio u Bijelini, tek diplomirao filozofiju i za taj dan zakazao osnivanje studentskog kluba u Bijelini. i pošto je to bilo naveče, otišao sam da igram košarku sa svojim prijateljima i došla su dva policijska auta po meni, odvezli me kući gde sam se presvukao i u šest sati sam u policiji odgovarao na pitanje – šta ja to hoću u Bijelini, kako studentski klub, kako sam ja povezan sa studentima u Prištini. A ja nisam ni znao da su tog dana bile ove demonstracije 4. aprila 81. godine, da su ti tanjiri prevrnuti i tek mi je jedan inspektor na kraju rekao da je to to, i došao je jedan političar koji me dobro znao, predsednik omladine tadašnji, i rekao i izveo me čak napolje posle šest sati.

Govorim kako je to i tada bilo sve povezano i kako će to, čini mi se, biti zadugo povezano u smislu regionalnog. Ono što ja izražavam zadovoljstvo je što sam ovde i što je ovo oskup sa umetnicima i u tom tonu ću čini mi se pokušati kratko da govorim.

Na početku ću samo citirati jedan slučaj sa velikim umjetnikom Pablom Pikasom, koji po meni najbolje ilustruje odnos umjetnika prema zločinu i svim onim što zločin nosi. Kada je on u Španiji priveden, ispitivan i na pitanje da li je on napravi „Gerliku“, on je odgovorio – ne. Gerliku ste vi napravili, a ja sam se potrudio da nikada niko ne zaboravi. Mislim da u ovom odgovoru Pabla Pikasa u tako malo reči saznana sama moć i odgovornost umjetnika prema zločinu, prema žrtvama, prema šutnji, prema društvu, prema ozdravljenju društva.

Citiraću još nekoliko velikih umjetnika koji su se sučelili prije svega sa svojim, uslovno rečeno, narodima, tojest vodjama tog momenta. Uvijek se sjećam velikog Bertola Brehta koji nikada Hitlera nazvao njegovim imenom, u svojim tekstovima, u svojim pjesmama nego uvijek koristio izraz „ono

mazalo“ aludirajući na njegovu neuspelu slikarsku školu i time simbolišući njemačkoj naciju koga je uzela za vodstvo, znači Bertol Breht nikada nije izgovarao njegovo ime.

Veliki Tomas Man je u svom radioemisijama u obraćanju njemačkoj naciji, tako isplacitno, isto kao i Haris sada govorio, govorio o njemačkom narodu da od Hitlera će i oni imati najvećih problema, na što je apsolutno na kraju bilo tačno.

Niz je umjetnika koji u stvari najveći broj umjetnika na svijetu nikada nije bio njem na zločine, nikada nije prešutio. Ja sam u sjećanju kada sam morao ići iz Bijeline s pakovan u ponoć. Uvijek sam se sjetio jedne rečenice Josifa Brodskog, velikog pjesnika. Mislim ne moram govoriti te jel. Koji je šestdeset i neke godine pjoeran iz Sovjetskog saveza kao nepodoban gradjanin, tako su ga glasala presuda i u platenim patikama i sa dvije pomorandže koje mu majka doturila u putu, i avionom je prebaćen u Beć Josif Brodski, koji se nakon 28 čini mi se godina ... slao.. da bi se vratio u Moskvu, ovenčan Nobelovom nagradom za poeziju, književnost i gde ga cela maltene na nogama primila, umjetnička i politička i sve ostala. . . i on je tom prilikom izrekao jednu rečenicu koju sam ja razumeo tek te noći kada sam morao iz Bijeline ići, kao i mnogi drugi na ovom regionu. On je tada rekao: čovek može živjeti bilo gde, ali se može uspraviti samo onde gde je bio ponižen. i samo na to mjesto može ponovo vratiti svoje dostojanstvo. A tu mu najviše mogu pomoći oni koji su uradili da on bude ponižen.

Haris je pomenuo Ernesta Hemigueja i ja ću reći samo jednu epizodu iz drugog svjetskog rata kada je Ernest Hemiguej nudio savezničkoj vojsci svoju jahtu pilar, da je napune eksplozivom i da je Hemiguej raznese kada mu se približi njemačka podmornica. Na svu sreću savezunička vojska je to odbila i Hemigvej je uspeo da napiše još *Starac i more* i još nekoliko neverovatnih romana. Ali ta nemoć Ernesta Hemigveja pred tom silom zla koja je zavladała i koji on htio žrtvovati sebe da bi uništio jednu njemačku podmornicu ilustruje o toj jednoj stravičnoj potrebi umjetnika da se suprostavi zla. Veliki engleski pjesnik Jon Don je napisao jednu pjesmu, a Hemigvej je uzeo dio te pjesme i zamotao svog romana „Za kim zvona zvone“. Ja moram malo prefrazirati, nemam ništa kod sebe ali to glasi:

Nijedan čovjek nije ostareo sasvim sam za sebe
 Svaki čovek je dio kontinenta
 Dio celine
 I zato ako otkineš komad zemlje
 Kao da si otkinuo kontinent,
 Kao da si otkinuo sebe
 I zato nikada ne pitaj za kim zvono zvoni
 Ono uvek zvoni za tobom

Mislim taj kosmopolitizam, tu univerzalnost koju umjetnici čini mi se najbolje nose i osjećaju, savršeno i jednostavno možemo primjeniti na ovo što se dešavalo u našem regionu. i ja ću se nakon ovog jednog izleta u odnosu umjetnika prema zločinu, „kako vratiti na onoga zbog čega smo ovdé“. Znači ja sam juće nešto o tome govorio. Govorio sam o potrebi tog regionalnog sagledavanja svega ovoga što nam se dešavalo u posljednjem desetljeću prošloga milinijuma u jednom poremećaju koji je počeo na sjeveru u Sloveniji, zatim se preneo na Hrvatsku, apsolutno i eruptivno kulminirao u Bosni i Hercegovini i završio se na Kosovu. Toliko je toga tu isplepeteno, toliko je toga uvezano, tolike su posledice, nastale su nove države i dogodilo se to, o čemu sam ja juće govorio, ja živim u Bijelini i naveo sam juće jedan primjer, kada su jedinice 1. aprila ujutro došle iz baze iz Erduta i jednostavno napale grad i pobile ogroman broj civila. Selektivno je pobijeno jedan veći broj Albanaca. To je najveće stradanje Albanaca u Bosni i Hercegovini u ratu, u ratu za Bosnu i Hercegovinu. Njihova tijela su odmah prevežena porodicama u okolini Tetova, najveći broj i na druga mjesta. Oni su ukopani bez

obdukcija, bez forezičkih nalaza. Sada samo njihove porodice znaju da su oni ubijeni u Bijelini, u aprilu 92. godine. Nema znanja o tome. Nema pokretanja sudskih postupaka. Mi kao organizacija koja djelujemo u Bijelini bili smo nemoćni jer su ubice te noći došle izvan Bosne i Hercegovine, jeli, došli su iz Srbije, iz tadašnjeg dela Slavonije koje je držala ta vojska. i sada nisu u Bosni i Hercegovini tijela tih Abanaca kao i mnoga druga, nisu više u Bosni i Hercegovini, jedna su prevežena i ovako sa sahranjena, kako sam vam rekao a druga su bačena niz Drinu i pokopana u niz groblja od Sremske Mitrovice pa gotovo do Beograda. Kako doći do istine, kada ništa nije u domenu vlasti, čak bih i Bosne i Hercegovine rekao a kamo li civilnog sektora.

Ideja da se vlasti, političke vlasti ovog regiona, znači državnici i parlamenti ovih država u vremenu od prilike za 2 godine pritiskom i svim drugim načinima, da uzmemo hrabrost i snage da se izdignu iznad svoji lokalnih, lokalističkih partijski populističkih i da formiraju ovu koaliciju, jer nju samo države, ne koaliciju, komisiju i nju samo države mogu formirati i dati joj jasan mandat koji će biti potpuno identičan na svakom dijelu koji se bude obradljivao i tretirao, sa potpunim istim kriterijumima, sa potpuno istim pristupom svakoj žrtvi, ponavljam svakoj žrtvi u duhu ovoga o čemu je Haris govorio. Mislim da cijeli region imamo veliku šansu da izadjemo na istorijsku pozornicu jednim novim korakom, prvenstveno jednim svježim snagama rekao bih, to da izdignu. To je nešto što su radile zemlje posle drugog svjetskog rata u Evropi, koje su tako ratovali medju sobom, gde je bilo stotinu i stotinu i miliona žrtava.

Znači, ta komisija bi nadogradila sav ovaj napor civilnog sektora da dodjemo do podataka. Mi znamo da su ti podaci svuda u arhivama. Mi znamo da vojno-policijske strukture u svim državama znaju za sudbinu nestalih. Nažalost ja ću samo dati dio, brzo, dio slike Bosne i Hercegovine: Preko 100. 000 ubijenih, to je što je i zvanično utvrđeno; 13. 000 nestalih; 14 godina posle rata mi imamo 13. 000 nestalih; Poslednjih dvije-tri godine taj broj ne smanjuje nikako; 2, 5 miliona proteranih. Čekamo još milion da se vrati u Bosnu i Hercegovinu. Tek smo formirali pravosudje 2003. na državnim nivou; ne jako nam je pravosudje. Kako izvršiti procese za 100. 000 ubijenih, kako se organizovati i pronaći 13. 000 nestalih ako nema pristup arhivama, ako nema te snage da se političari izdignu i za ono što sam govorio. Na sličan način na koji je to uradjeno u nekih 13 i nešto zemalja, na jedan način koji bi nam omogućio ovo o čemu je govorio i Haris, a to je jedna sadašnjost sa apsolutnom percepcijom na bolju budućnost.

Mislim da umjetnici su zaista u prvom redu zajedno sa nama ljudima koji smo u liniji za ljudska prava da mi moramo uvijek videti više i šire iznad drugih i da mi moramo biti jedno veliko orudje politici, da mnogo brže, mnogo efikasnije i mnogo jednostavnije rešavamo probleme. Ljudi koji žive, a ja ponavljam ponovo, prije svega u osnovi svega su to žrtve ali kompletno društvo sa svim njegovim traumama. Evo ja toliko, u mom uvodu.

Sarah Maliqi: Hvala. Saslušali smo govornike, čuli smo sve u vezi sa inicijativom za formiranje REKOM-a, čuli smo za razna angažovanja, čuli smo šta znači pojam našeg ličnog angažovanja pa i kao civilnog društva u njenom formiranju koju mi nazivamo pamćenje i nezaborav, da žrtve ne budu samo brojevi nego ime i prezime a, ja bih sada predložila da napravimo jednu kratku pauzu i nakon povratka da govorimo u kontekstu Kosova o tome šta se desilo, koliko smo se angažovali i možda malo konkretnije mislim na sebe lično jer me je gospodin Haris malo ponukao i zadirkivao. Dakle, koji su po vama komentari i konkretni predlozi koji mogu da doprinesu u izgradnji ove kulture sa jedne strane a sa druge strane, kako vi vidite ulogu u izgradnji ove inicijative koja vam je danas predstavljena.

(Nakon pauze)

Shukrije Gashi: U državama gde je bilo rata i oružanih sukoba i koje su to kategorije koje su atakovane, naravno žrtve i to iz raznih kategorija. Primer: U slučaju Kosova možemo da kažemo da odmah nakon rata jedan dio bivših zatvorenika nije tretiran onako kako bi trebao, oni koji su bili zatvorenici u toku perioda rata. Tu i tamo poneka, organizacija za zaštitu ljudskih prava i sloboda razne druge organizacije su učinile napore ali ne u velikoj meri i do današnjeg dana nastvaljau da ne čine dovoljno napora. Niko se nije na ozbiljan način bavio njihovim niti materijalnim, niti materijalnim a niti socialnim stanjem, niti itko na kosovu se nije bavio sa posebnim kategorijama, naime sa atakovanim kategorijama, žrtvama.

Još uvek ništa konkretno, govorim na prostorima Kosova, nije urađeno od strane organizacija, koje sebe nazivaju nadležnim da se bave rešavanjem pitanja ovih ljudi. Ima onih koji neprestalno tvrde da rade, možda su radili, ali podaci, činjenice i argumenti još uvek nisu pružene javnosti u odgovarajućoj mjeri i na službeni način. Mi smo svesni da je Kosovo prošlo kroz jedan vrlo težak period nakon rata, nalazeći se između nekoliko stranih vlada i jako je bilo teško za civilno društvo da odigra primernu ulogu i da često preuzme teret koji teško može da realizuje., Međutim mi smo svesni da je ovde u pitanju i uloga civilnog društva. Dakle, uloga svesti društva.

Vi ste svakako mogli videti koliko je važno javno slušanje žrtava u Komisiji, njihovo dirljivo ispovedanje i potreba da se žrtve deklariraju, da kažu ono što duboko drže na dnu duše i kažu ko oni koji su izvršili zločin nad njima. To je jedan oblik stvaranja prostora za njih, i da preko ovog oblika mora da se napravi jedno javno prihvatanje da bi videli oni da su saslušani i da zaista zavređuju pažnju u svim oblicima koje sam naglasila ranije. Dakle, ovde su niz komponenti organizovanog društva, čak i u civilnom i vladinom sektoru, na način da može da se postigne zaslužena pažnja za žrtve.

Tada je, naravno, osim nadoknade štete, nužne su i ustavne i zakonske reforme, koje takođe omogućavaju jedno dostojanstveno tretiranje žrtva. Da li se ovo desilo u našoj zemlji? Naravno da se nikad nije dogodilo. Bilo je nastojanja da se izvrše pravne reforme, da se sastavi zakoni ali je sve to ostalo u fazi izrade i provere i nije ništa urađeno ni na ovom polju.

Da li se nešto poduzelo sa žrtvama na socialnom i zdravstvenom polju, na zdravstvenoj bezbednosti njihovih porodica, onih koji su ostali živi? Još uvek se ništa nije poduzelo Još uvek se nije ništa poduzelo sa posmrtnih ostacima i još uvek na ovom polju ima još dosta prostora i potrebe da se uradi više kako bi vratili dostojanstvo žrtvama, da oni znaju da se o njima brine društvo.

Da li je nešto poduzeto u smislu edukacije građana Kosova, po ovom pitanju ? Ponovo ponavljam, ne na organizovan način. Bilo je pokušaja, ovdje i ondje, unutar Kosova govorim o određenim pojedincima koji su želi da na individualan način učestvuju u organizovanju konferencija, u regionu i inostranstvu i da dobiju informacije da bi se edukovali u tom pogledu. Međutim, na organizovani način, nije bilo niti jednom.

Mogu da govorim za region, da je za jednu takvu inicijativu, po prvi put, dobio Fond za Humanitarno pravo iz Beograda, gđa Nataša Kandić koja je zaista mnogo dobrih stvari uradila za njih. Za većinu vas, Nataša Kandić je poznata, jer je uložila mnogo truda na Kosovu i to još pre rata, na polju zaštite ljudskih prava. Upravo kada je bilo najteže da informacije deportuju do inostranstva za brojna kršenja ljudskih prava od 90 godina i prije, čak i ranije.

Fond za humanitarno pravo je bio jedan prozor kroz koji su mogle da deportuju izveštaji koji su se slali od tadašnjeg Demokratskog saveza Kosova i preko Savjeta za zaštitu prava i sloboda čoveka, u vreme kada sam ja bila jedna od osnivača, uz Adema Demaćija i sa drugima iz ovog savjeta i pored toga postojala je jedna praznina, prostor za disanje i za širenje informacija.

Nataša Kandić, i za vreme rata, i nakon rata, kada je opet bilo najteže i uvek je pokušavala i pronasla je način i priliku da deportuje tamo gdje drugi nisu mogli deportovati možda su imali strah pa nisu imali priliku da deportuju.

i ovo je, iskreno vam govorim, misija aktivista za zaštitu ljudskih prava i sloboda, a poznato je da ovakvi završavaju posao do kraja, jer oni veruju u svoju misiju. i ona je upravo to i uradila. Pre, ne mnogo vrenema poduzela je ovu inicijativu, a zatim su se ovoj inicijativi priključile dve druge organizacije koje se bave zaštitom ljudskih prava i sloboda - Dokumenti iz Hrvatske i druga Centar za ljudska prava iz Bosne i Hercegovine.

Ja sam počela da sudelujem o ovome u trenutku kada sam saznala za ovu ideju sa nekoliko konsultacija, i zaista sam smatrala i uverila sam se da je ovo stvarno najvažnija stvar koja je potrebna regionu i koja je formirana u prvoj redu da učini sve za povećanje svesti građana širom zemalja bivše Jugoslavije da se vrati dostojanstvo žrtavama, da ih javnost prizna da su zaista žrtve, da zaslužuju kao materijalnu, društvenu, ekonomsku, duhovnu i, materijalnu sigurnost da se sagrađe memoriali i da jednom zauvek u sećanju narednih generacija koje dolaze ne ostane teret da se nešto dogodilo što je strašno i da se nije uradilo ništa da bi se to obelodanilo, da se zapiše kao jedna istorija koja bi trebalo da bude u sećanju, ali ne bi trebala da se ponovi.

Zato sam odlučila da postanem dio Koalicije za osnivanje REKOM-a, regionalnu komisiju za utvrđivanje i pronalaženje činjenica za istinu, i ja smatram da je danas, među vama, na svima vama, iznad svega vi ste tvorci, a kreativne mašta tvoraca i stigne gde obično nestiže često mašta čovečanstva. U vašem svetu tvoraca vi ćete pronaći prostor uz pomoć umetničkog izražavanja imate svoj stav gledišta, da prikazete svoj svet koji se nadovezuje na ovom polju i koji je veoma važan, da se ponovo stvore mostovi dobrosusedskih odnosa, da vaše generacije i buduće generacije pokušaju bez tereta da se integrišu u svet građanstva dio u kojem smo verujem i duhovno svi mi, ali još uvek treba da uradimo dosta da bi smo stigli tamo gde su drugi stigli mnogo pre nas. Stoga osnivanje regionalne komisije za utvrđivanje i pronalaženje činjenica ima i svoje posebno značenje i neko će se pitati zašto baš regionalne. Naime regionalne, zbog činjenice da oni koji su počinili zločine ili krivična dela, oni su ti isti gotovo posvuda dovođeni u državama i zemljama bivše Jugoslavije i niti jedan u tim zemljama pojedinačno ne bi mogao da ostvari pronalaženje počinilaca kriminalnog dela i da ih dovede pred pravdu. Stoga, nećemo biti u mogućnosti da imamo uspostavljanje objektivne pravde, nećemo imati priliku za razmenu informacija, kao i posmrtnih ostataka, odnosno onih koji su, možda ubijeni na Kosovu a prevezeni i pokopani negdje drugo.

Za one koji su bili prisutni od samog početka, ovde sa nama su danas prisutni dvoje gostiju iz Bosne, ponudili su nam priliku da mi lakše svatimo koliko je ovo važno za sve nas, kroz, recimo, njihove primere kako je važna regionalna saradnja u vezi sa stvaranjem ove Komisije za utvrđivanje i pronalaženje činjenica. Na primer, u vezi sa slučaj koji je pomenuo gospodin Salem Čorbo, grupe Albanaca, koji su pogubljeni i pokopani bez njihove identifikacije. Znači, ovo su iskustva koja su uzajamne pomoći i koja bi nam kroz razmenu informacija i pronalaska i obelodavljenja činjenica mogla olakšati i ostvariti uspešnost rada Komisije koje je više nego potrebna. Ovaj današnji dan, da nismo danas ovde i mi bi smo danas bili kraći za ove informacije, koje su jako vredne što smo ih danas čuli i da će se verujem u vašu stvaralačku maštu urezati duboko i da će uticati na to da se u bliskoj budućnosti opredelite zašto bi trebali pomagati ovakvim inicijativama. i verujem da vam je ovo jako dobro poslužilo.

Verujem da kada budete odlazili odavde, da će te imati šta da prenesete svim ljudima koje vi poznajete i smatrate da su ljudi dobre volje da podrže ovakve inicijative.

Za dalji rad Komisije, verujem da ima šta da kaže i sigurno će vam nešto više reći predstavnik Centra za tranzicionu pravdu gospodin Bogdan Ivanišević, da bi ste na jedan bolji i strukturirani način jasnije razumeli funkciju te komisije.

Malo sam se malo više bazirala na polju reflektovanja filma kojeg smo videli, iz razloga jer sam neka vrsta stvaraloca, takođe se bavim pisanjem i pomislila sam kreativni ste, vaše fantazija je više orijentisana izvan okvira. Međutim, o pitanju o kojem govorimo mislim da treba biti strukturirani i da

se ubaci unutar okvira. Da ne nosi samo ime komisija nego da funkcioniše kao strukturirana komisija i da pomogne da se žrtvama jednom i zauvek vrati dostojanstvo i da se pravda postaviti na mesto. Toliko sam imala. Hvala!

Sarah Maliqi: Hvala Shuki ! Otvaram diskusiju, izvolite.

Bogdan Ivanišević: Ja možda ne bih da govorim detaljnije o komisijama zbog ovog što je sada Šukrija rekla. Ja ne bih to sada radio zato što je pola dva a ovaj događaj kad bi trajao do tri ja bih zaista želeo da ljudi koji su za ovim stolom da oni govore, a mi drugi, eventualno uključimo sa nekim pojašnjenjima, ako je potrebno.

Sarah Maliqi: Hvala Bogdane! Naravno da razgovor može da teče po agendi, tako da će mo nastaviti sa diskusijom. Dobrodošli su nam vaši komentari u vezi sa ovim što vam je rečeno na samom početku, koja su vaša iskustva i vaše gledište kako i stavovi u vezi sa ovim. Hvala.

Razmišljam možda su informacije, ali ponovo ima informacija, za koje vjerujem da učesnici koje smo danas pozvali možda imaju neke nejasnoće ili možda neke utisake, zato vas ja pozivam da date neki svoj komentar, da kažete nešto o tome.

Albert Heta: U redu, mogu da govorim na albanskom, srpskom, engleskom. Govorit ću na srpskom jer mi je tako lakše. Baš kao što je rekao gospodin od jedne pozivnice za konsultacije mi smo dobili predavanja onoliko koliko vjerujem da bi smo mogli da se konsultujemo u vezi sa nečim u okviru teme ovog današnjeg dana. Ne da imam neko posebno mišljenje u vezi sa ovom komisijom ili da imam informacije, iz materijala kojeg mi je ponudila Sara ja sam mnogo više svatio o čemu je zapravo reć. U istinu imam nekoliko osnovnih primjedbi jer se ovdje osećam više kao neki posmatrač o onome šta se dešava i pokušat ću da budem kritičar onoliko koliko mogu da verujem u to, jer samo ako si kritičar možeš da pripomogneš jednoj ovakvoj inicijativi ili suprotno od toga.

Obračam se gospodinu Harisu i kažem, tačno je da je Sarajevo bilo opkoljeno i pod okupacijom četiri godine, ali tano je i to da je Kosovo bilo opkoljeno i okupirano gotovo deset godina. Kosovo su okupirali 1989 godine a ne 1999 godine. Ovo kažem da bi samo predstavio jednu istorijsku realnost i da ne bismo stvarali teze bez osnova, jer ako sami članovi, ili zvaničnici ove komisije nisu malo temeljnije upoznati sa saznanja više od onoga što svakodnevno koriste, onda će mo imati malo dubljih problema. Drugo, sve primedbe će biti jako male, ali su za mene jako značajne. Organizacija koja nas je pozvala ili pozvani na ovim konsultacijama za mene je Sara Maliqi, a ne gospođa Nataša Kandić. Gospođa Kandić je gost. Htio bih da izjasnim srž moje primedbe. Mislim da bi regionalan komisija na Kosovu bila ne funkcionalna. Ja verujem u jednu komisiju Kosova koja će se normalno nadovezati na rad sličnih komisija iz mesta bivše Jugoslavije. Specifične okolnosti koje su se desile na Kosovu, ali i specifične okolnosti funkcionisanja Kosova unitar strukture bivše Jugoslavije mislim da odbacivanje važnosti uspeha jedne regionalne komisije koja bi se mogla baviti, ajde da kažemo, sa istinom sa ovog područja. Istina ovdje za mnoge ljude je jasna. Istina je ovdje, i ono što se desilo ljudima se ovdje neprekidno spominje. Problem je u tome što ovdje nema ko da ih sasluša. **Za mene je zaista simptomatski da se o istini neprekidno govori na prostorima gde su žrtve, a ne na prostorima onih koji su izvršili te zločine.** Što znači da za mene postoji problem, da se ove inicijative pokušavaju funkcionisati da kažem na Kosovu i u Sarajevu, dok glavni problemi koji još uvek nismo rešili još uvek postoje na prostoru koji nastavlja da negira ideju postojanja sukoba na Kosovu. Ja ne verujem da ratovi u bivšoj Jugoslaviji, ovo je kao neka normalna teza, svakih pedeset godina narodi na Balkanu ustanu i počnu se poubijati međusobno, a kasnije pobiju i svoje susede. Iza ovog projekta je stajao jedan jasan projekat. Postoje oni koji su ovaj projekt proveli u delo, postoje i žrtve. Ne možemo svi mi

da budemo žrtve. Ja verujem da je tu još jedan drugi problem, tu postoji i onaj drugi koji je izvršio zločin. Drugo, šta sam htio da kažem, jednostavno da zaključim **nemam nikakve primedbe na inicijativu, pod uslovom da se ona osnuje na jednom realnom kontekstu, osnivanje komisije Kosova, koja će se na neki način koordinirati sa sličnim komisijama ili bolje da kažem, možda će se formirati neka komisija za druge delove bivše Jugoslavije, bila bi mnogo funkcionalnija u odnosu na kontekst zašto se desio rat na Kosovu. Ovdje se desio rat, a svi su ignorisali da je postojala okupacija od 1989. godine u kojoj su učestvovala sve zemlje bivše Jugoslavije, savezne snage su bile obuhvaćene iz svih delova bivše Jugoslavije,** ajde da kažemo u procesu rušenja autonomije Kosova. Zato se ja nimalo ne čudim, da kažemo, nepoverenjem i nekom vrstom taktičkog privlačenja, koju ljudi ovdje čine nad regionalnom inicijativom bivše Jugoslavije. Ja ne negiram nimalo važnost koordinacije između ovih inicijativa. Toliko sam imao sad zasad. Imam još drugih pitanja, ali neću da vam oduzimam vremena, možda ću poslije da ponovo zatražim reć.

Sarah Maliqi: Ovako Albert, pozivnica je stajala sa mojim imenom, ali na pozivnici stoji da je ovo inicijativa zajedno sa koalicijom. Inicijativa je sastavni dio koalicije i mi smo danas preuzeli na sebe organizovanje ovog današnjeg skupa. Nataša Kandić je gost ali smo mi sastavni dio koalicije zajedno sa Shukrije Gashi iz, „Partners Kosova”.

Albert Heta: Da bude jasnije, ja nemam ništa protiv. Za mene je najvažniji početni stav, odakle počinje inicijativa. Iz razloga jer ja verujem da ustvari to garantuje i sam uspeh inicijative.

Sarah Maliqi: Ja bih htela da se nadovežem, jer je inicijativa lokalna. Iz tog razloga i ja danas sedim ovdje, kao što i Shukrije Gashi i mnogi drugi. Ali ja želim da ti odgovorim iz razloga što si se javio zbog nekoliko drugih stvari. Mislim da ne mogu da budem iz Srbije, jer sam sa Kosova, tako da je ovo lokalna inicijativa koju mi mislimo da podržimo.

Nataša Kandić: Ja bih htela samo da vas upoznam sa nekim informacijama. Ja ne znam da li ovde u bibliotekama postoji knjiga *Izveštaj kosovske komisije*. To je izveštaj Komisije kojom je rukovodio *Richard Goldstone*, prvi tužilac Haškog tribunala. Ja bih rekla da je međunarodna zajednica ili Kontakt grupa, da su odmah nakon juna 99. godine stvorili jednu komisiju čiji su članovi bili najpoznatiji i najkredibilniji stručnjaci humanitarnog prava, oni koji su uživali veliki ugled u celoj pravničkoj zajednici u svetu. *Richard Goldstone* je bio član Južno-afričke komisije. On je sudija, obavljao je dužnost tužioca u Haškom tribunalu, obavljao je bezbrojne jako visoke, jako ugledne funkcije u vezi sa oružanim sukobima. Bio je mnogo puta taj neposredni pregovarač u situacijama oruženog sukoba. Pored njega član Komisije je bila *Mary Kaldor*. Ona je profesor na *London School of Economics*. Ja sad ovog trenutka ne mogu da se setim još četvoro članova te Komisije, ali ta Komisija je u svom izveštaju apsolutno obuhvatila sve što se na Kosovu događalo. To je jedan najstručniji, najpotpuniji izveštaj o onome šta se desilo na Kosovu ali pisan nivom jezikom međunarodnog humanitarnog prava. Znači nije posvećen žrtvama, nego govori o ratnim zločinima koji su se dogodili, o zločinima protiv čovečnosti, o opisivanju proterivanja, o masovnim ubistvima na Kosovu. To je jedno međunarodno priznanje albanskih žrtava.

Znači, treba da imate u vidu to, da postoji da su albanske žrtve međunarodno priznate čak i na ovaj način, da su bile formirane specijalne komisije koji su imali zadatak da na jedan objektivan tačan, precizan i pre svega jezikom međunarodnog humanitarnog prava opiše šta se dogodilo i da imenuje ne konkretne, ne pojedinačne počiniocce nego snage, oružane snage koje su odgovorne za ono što se dogodilo na Kosovu.

Eto, sam samo htela to i mislim ta knjiga se nalazi u svim bibliotekama sveta, to je nešto što mi se čini da niko ne može da napiše bolje kada je u pitanju opis onoga što se dogodilo na Kosovu ali sa stanovišta provreda međunarodnog humanitarnog prava. Nema većeg eksperata od *Richarda Goldstona*. Od *Mary Kaldor*, koja je godine provela ovde na Kosovu, podržavajući da se što više podataka o tome šta se događalo na Kosovu iznese ju javnost, počevši od 91. godine. *Mary Kaldor* drži katedru na *London School of Economics* i tamo je ovaj izveštaj jedan od glavne literature za seminare i rasprave, o intervenciji na Kosovu i počinjenim povredama međunarodnog humanitarnog prava na Kosovu. Ali bih ja jako volela vas da čujem šta bi bio mandat, šta vi mislite šta bi radila ta komisija. Znači, imajući u vidu ono što je Haški tribunal. Uzmite presude Milutinoviću, Ojdaniću i ostalim. To je do detalja. Na primer 13 opština, tačno opisano šta se događalo. Istovremeno, da imate u vidu da je to fokusirano na počinioce. Žrtve su tu samo u funkciji dokazivanja onoga šta se dogodilo, ali tu se dokazuju, u toj presudi, odgovornost tih generala, policije i vojske na Kosovu. E pa sad, meni bi mi strašno koristilo, verujem da i drugima, da znamo šta vi mislite šta bi ta komisija, kosovska komisija, čime bi se tačno ona bavila u odnosu na ono o čemu govorimo, o tim ratnim zločinima, o žrtvama, o potrebi priznanja, o potrebi stvaranja tog istorijskog pamćenja u kojima će identitet žrtava biti jako važan.

Albert Heta: Ona bi radila upravo to što ste rekli, ako sam prozvan da vam odgovorim. Ja jednostavno mislim da društvo Kosova ima u ovom trenutku slojevite probleme na ovom aspektu. Mi prvenstveno imamo problem i sa jednim periodom neokončanog ratovanja, koje je još uvek prisutno, da kažemo, straga, koja sebe još uvek vidi kao neprijatelja, zar nije tako. Zatim imamo problema unutar društva, sa unutrašnjom podjelom različitih slojeva društva koji su prošli kroz rat. Što znači da bi komisija na ovim prostorima bila kompleks sa fokusom u nekoliko pravaca. **Sa zaraćenom stranom sa kojom smo bili u ratu još uvek smo u nekom nedovršenom ratu.** Dok u unutrašnjosti još uvek postoji onaj simptom ne čoveka sa Blaca, ne od komandanta, ne ostale storije i žrtve, ja se slažem sa vama, manipuliše se sa raznim izveštajima unutar ovih struktura. Ja verujem da komisija za Kosovo, u koordinaciji sa ostalim komisijama, imat će jedan velik posao koji treba da uradi na ovim našim prostorima u okviru naše države, jer bi jedna regionalna komisija jako teško mogla da obuhvati detalje u lokalnom kontekstu. Ovo je neko moje mišljenje, jer se vako obuhvata neki veći nivo rešavanja problema.

Ovo su moje primedbe koje ja vidim, ali vam ponovo kažem samo kao posmatrača a ne kao neki ljudi koji se bave ovim kao smernicom, osim naravno moga posla gde takođe ima elemenata sećanja koja su prisutna. Znači da primedbe koje sam vam dao, prihvatite kao mali doprinos ovoj diskusiji, ništa više.

Nataša Kandić: Ne znam! Ja sam osoba koja mora da mi bude jasno. Pokušajte. Ja vas razumem da vi mislite da ovde postoji neki nezavršen rat, a mi govorimo o fokusu na žrtve. Nećemo da. . . Kako mislite, nezavršen rat! **Ratovi su završeni. Nikad više niko neće dozvoliti nekome da uzme oružje. Nema toga. Srbija je u tom smislu poražena, ona je blokirana. Nikada više neće moći da ponovi nikakvu intervenciju, nikakvu agresiju, nikakve masovne zločine. Ali, prošlo je deset godina. Mi moramo da pokušamo da uradimo nešto čime ćemo u stvari da nadjemo instrument, meru da odgovorimo na to što je bilo i da ne kažemo mi smo u nezavršenom ratu, nego nećemo da dozvolimo više nikada rat.**

Pa zato ja bih voleo da mi pomognete. . .

Albert Heta: **Moram da vas prekidam! Rat će biti završen kada fudbaleri Kosova igraju u Beogradu sa fudbalerima Srbije fudbal.** Tad će rat biti završen. Fudbaleri Kosova danas ne mogu ni da igraju u

Beogradu ni u Briselu ni u Sarajevu. Znači građani Kosova ne mogu da putuju ni u Beogradu, ni u Sarajevo, a u Brisel putuju sa vizama i tako dalje.

Znači, o tome pričam. Ne pričam o nekoj normalnosti koje zapravo nema. A u toj normalnosti jedino je moguće da imaš kako se kaže da imaš osnovu za tu normalnost, nego osnovu za tretiranje ovakvih stvari. Znači, u tome je problem, da ovde rat još postoji u glavama onih koji ga još vode. Ja ne kažem da će mo mi sada ponovo ratovati i ne znam šta.

Nataša Kandić: Dobro, znate šta, onda je možda korisnije znači da imamo u vidu to o čemu vi govorite. To je neki proces stvaranja jedne suverene države. Kosovo ima brojne probleme i brojne prepreke na tom putu. Ali mi svi, uključujući posebno i vas i mene, pripadamo jednoj kategoriji ljudi koji smatramo da Kosovo je nezavisna suverena država. Da niko ne može da polaže pravo na Kosovo posle počinjenih i sa počinjenim zločinima. Znači to ne treba da bude predmet neke naše rasprave. Mi smo takodje svesni toga o čemu vi govorite. Ali, budući da smo mi organizacija za ljudska prava, znači mi ne možemo sada, na primer, kao što ja ne mogu osuditi ili uhapsiti brojne koji mislim da trebaju da odgovaraju. Isto tako nemam tu moć niti ko ima tu moć da kaže da naredimo vlastima u Srbiji da sada oni priznaju Kosovo. Ali, s obzirom da smo svi aktivisti za ljudska prava, da smo jako bliski sa standardima šta je važno da se neko društvo dobro razvija. To znači da mi možemo kao što tražimo sada, smatramo i govorimo javno. To je ponižavanje ne samo građana Kosova nego i naše poniženje građana Srbije da neko ne može da dodje tamo zato što ima kosovska dokumenta, zato što ima dokumente države koju ta srpska vlast ne priznaje. Ali to je jedan drugi nivo. Mi možemo znači da vršimo pritisak i da stalno to iznosimo kao problem što se stanje i odnosi ne normalizuju. Ali to ne znači da mi ne trebamo da se bavimo i ovim nivoom. Pazite, ovo je jedan drugi nivo. U Srbiji postoji poricanje ratnih zločina. Ako mi ništa ne uradimo, ako ne zalažemo se da se ustanove činjenice, da te činjenice budu prihvaćene, kada se ustanove i ako dobijaju jedan regionalni kontekst, onda je to vrlo jak pritisak na srpsku vlast da ne može da ih poriče. Po mom dubokom mišljenju, kosovska komisija...U Bosni i Hercegovini dva puta su imali vrlo jaku inicijativu da se osnuje nacionalna bosanska komisija. Nije uspelo. I da su je osnovali ne bi uspela, zato što se činjenice o tome šta se desilo u Bosni ne može utvrditi samo u okvirima Bosne i Hercegovine zato što su, a i Salem Čorbo jako dobro može da kaže, zato što su počinio molim vas većinom oni koji su donosili odluke, koji su imali tu moć da šalju naoružane grupe, da šalju čitave vojske i policije. Oni nisu u Bosni i Hercegovini. Oni se nalaze u Srbiji. Isto tako neki se nalaze i u Hrvatskoj. Prema tome, ta bosanska nacionalna komisija može da bude dragocena u utvrdjivanju nekih elemenata koji se tiču te ukupne istine, kao što je formirana komisija pod pritiskom ali formirana komisija vlade Republike srpske koja je imala zadatak da utvrdi i ustanovi činjenice u vezi sa počinjenim genocidom, događajima, nije glasala genocid od 11 do 19. jula. Prvi pokušaj je bio katastrofa, u tom izveštaju rečeno je da su Muslimani otišli u šumi i da im se tu izgubio trag i da su se međusobno poubijali, drugi izveštaj je vrlo dokumentovan, tačan, imenom i prezimenom je navedeno 8. 000 ljudi koje su streljali i likvidirali pripadnici vojske Republike srpske.

Ali ja hoću da vas sad podstaknem, da vas pitam. Ako to ne bude ustanovljenje činjenica u kojoj će da budu uključena čitava regija da bi pomogla, da bi naterala tu nedemokratsku Srbiju da prestane da poriče, da osporava, da prečutkuje, šta onda Kosovo, kao nekakva kosovska komisija, može da uradi. Imali ste najbolju komisiju koje ikada neko mogla da dobije - Goldstonovu komisiju nikad niko u svetu nije imao Goldstonovu komisiju. Imate pred Haškim tribunalom presude vrhu serbijanske vojske i policije. Znači vi ste međunarodno priznati kao žrtve. Nema nikakvog spora. Ali ono što mi hoćemo, mi iz Srbije, iz Hrvatske, mi iz Organizacije za ljudska prava – hoćemo da to bude javno znano. Razumete li mene. Mi smo ne znam koliko izveštaja objavili o tome šta se na Kosovu događalo. To nije dovoljno.

Ne možemo mi da zamenimo vlasti. Mi možemo ovakvim pritiskom, stalnim pritiskom, jačinom naše reči da možda dovedemo do toga da se formira ta komisija. Ili ovaj konsultativni proces. Pa znate koliko on vredi. Da li ste vi imali neki skup na kojem ste razgovarali o ovome. Nema. Gde god se pomerim, u Srbiji, u Bosni i Hercegovini, u Hrvatskoj postoje neke konferencije, ali koje smo uglavnom svi mi iz organizacije za ljudska prava inicirali, ali do sada nije bilo ove regionalne debate da se o ovome razgovara. To je jako važno.

Albert Heta: Bilo je jednom u Novom Sadu.

Nataša Kandić: Kada? Ona u Beogradu? Pa dobro. Bilo je i ovde i ranije, ali važno je konsultativni proces ovde, sa različitim grupama. Ali zato je dobro da razgovaramo vrlo konkretno. Evo ja bih bila kad bi smo se pomogli. Možda bi smo svi dobili više kada bi vi pokšali da vidite, šta bi tačno ta komisija radila. Neće se komisija baviti time da li će kosovski fudbaleri igrati u Beogradu.

Albert Heta: Sa ovim dajem kontekst. Naravno ja sam rekao šta bi ta komisija treba da radi. Ali kad kažete da javno treba da se priča o tome, gde da se priča javno o tome. Mi smo ovdje stalno i javno čujemo na televiziji, u medijama priče, ne priče nego svedočanstva. Ova sredina je puno toga. Kada kažete javno, da li mislite javno u Beogradu ili gde javno. Mislim da je to po meni važno. Neće Albanci biti ti, kako ste ga zvali u početku. . . Neće Albanci opet biti neki nosač ljudskih prava, neće moći zapravo to biti. Nosač mora biti srpsko društvo. Po meni to je veoma jasno. Neće moći.

Sarah Maliqi: Izvoli Nora! Samo vas molim, svaki put kad dobijete reć da se predstavite. Nora, zatim Eli.

Nora Ahmetaj: Od samog početka pratim rad ovih konsultacija i moj utisak kao posmatrača, i zaista sam dosta upućena u vezi sa ovom temom, svo vreme imam utisak da idemo napred ali nikako ne započinjemo na jedan strukturalniji i konstruktivniji način, i da uvek završnu reć koristimo kao uvodnu. Možda, ovo upućujem panelistima, Nataši i Shuki u ovom slučaju, ali i u buduće mislim da je jako bolje da se objasni, iako ste svi vi već to dobili, mi smo uzeli material i prethodno pročitali šta je ova komisija. Za nekoga ovo može da bude science fiction a za nekoga lako shvatljivo. Kada se govori o komisiji. Komisija je možda reć koja treba da se izgovori na kraju. Dobro bi bilo, kada bi se objasnilo šta želimo da uradimo, koliki je obim ovoga procesa. Jednim kontinuiranim tokom, kako započinje, kako se nastavlja i kako se završava. Kada se dođe do komisije bit će nam potrebno dosta dugo vremena, možda će nam trebati dve godine, a možda i tri, a možda i više godina. Komisiju ne formira niti Fond, niti „Partners Kosova“ niti civilno društvo. Šta se želi sa ovim? Želi da se stvoriti jedna samosvesnost, da se mobilizira civilno društvo, ne samo kosovsko društvo nego i društva na svim prostorima u regionu sa ciljem da se okupe. Ako se civilno društvo mobilizuje sa jednim konsesusom svako u svom mestu, i na Kosovu, i u Makedoniji, onda će civilno društvo i sakupiti potpise, i ako se oni sakupe, znači milion potpisa koji su predviđeni upravo u ovom procesu, onda će civilno društvo u ovom slučaju kosovsko društvo predati njih Parlamentu Kosova, i upravo je Parlament Kosova taj koji će doneti odluku, trenutno sada govorim samo za Kosovo, o njima koji će doneti odluku da li će se ovo procesuirati, ona je potrebna Kosovu i da bi imala udela u ovoj regionalnoj komisiji. Ova regionalna komisija nije jedinstvena u svetu, ima mnogo komisija, ali nema na primer regionalnih komisija kao ova sastavljena iz svih mesta bivše Jugoslavije gde iz jedne države proizilaze 5-6 država. Što znači da je nešto kompleksnija, nešto malo više komplikovanija, i Kosovo htelo ili ne treba da je sastavni dio ove komisije iz razloga jer iako stvorimo nacionalne komisije, i ako imamo žrtava u Srbiji, mi kao komisija kako možemo da odemo u Srbiju i tamo tražimo žrtve i mi

treba da sa nekim surađujemo. Ako vlade ne surađuju i još uvek imaju ovaj status kvo kao što ga drže trenutno sada, onda će svako biti neophodno da se civilno društvo uključi u ovaj proces. Nema nekog drugog sudionika, ja ga ne vidim.

Iz ovog razloga, kada govorimo o komisiji to je nešto što će se desiti ili se neće desiti. Mi sada prvenstveno govorimo o procesu i dobro bi bilo kada bi proces krenuo odozdo a ne da se konstruiše, da dođe iz vana, ili da dođe od strane zapadnih država ili od donatora. Bilo bi dobro kada bi mi sami stvorili tu samosvesnost i da iniciramo odavde, iz unutra, ili da nema potrebe da žrtve koje su pale a njih je 12. 000 ili 2000 nestalih lica koja su još uvek nepronađena prozivamo brojkama, jer svako od njih ima svoje ime i prezime. Mi neznamo gdje su te žrtve. Ako su u Beogradu ja nevidim drugi način kako da dođemo do njih, mi vidimo da vlade međusobno nesurađuju, kako da onda mi odemo i pronađemo te žrtve. Znači, ja predlažem, u ovom slučaju da komisija nepravi konfuziju. Mi, niti Nataša, niti Shuki niko od nas neće formirati ovu komisiju. Komisiju formiraju vlade. Mi ne surađujemo kako da se mobilizujemo kao jedinstveni segment civilnog društva i na taj način da damo naš doprinos u vezi sa sakupljanjem potpisa koji će nem trebati za kasnije za formiranje komisije. Ne znam koliko sam bila jasna, ako grešim možete me ispraviti.

Sarah Maliqi: Eli

Eli Krasniqi: Ako ima neko da govori od umetnika, jer smo se upravo zbog njih okupili ovdje da bismo njih saslušali. Onda bi da ja uzmem reč i na taj način možda ohrabrim i druge. Onda, Nora hvala najljepša za objašnjenje. Mislim da je bio neophodno. Na drugu stranu, na nekoliko prethodnih sastanaka sam i sama to naglasila. Razumijem i Alberta i njegovu zabrinutost ali ne u onom destruktivnom smislu da mi nećemo da učestvujemo. Ne, ja ga razumijem, ali možda grešim. Razumijem u smislu da se pored drugih ovo se odražava na percepciju. Odražava se na percepciju ove zemlje za određena pitanja ili za određene političke tokove koji se reflektuju na sadašnjost ali i na prošlost. Mi jako dobro znamo da se prošlost konstruiše, prošlost se konstruiše i što više vremena prolazi mi konstruiramo prošlost na osnovi trenutačnih potreba. Ovo je definicija kolektivnog pamćenja. U Našem kolektivnom pamćenju je Albanac, albanac kojeg je spomenuo gospodin Pašović. Ovo je jako važno da se napomene jer je u onom periodu dok su sve zemlje u region imale građanina sa imenom, imenom i prezimenom, ali to je bilo posao, abanac ima da nosiš. Ovo je urezano u našem sećanju. Sada, koje su sada trenutačne potrebe. Mi znamo na koji je način upotrebljeno kolektivno pamćenje. To je još uvek u svežem sećanju, bitka na Kosovu i izgradanja politike koja je stvorila bitku na Kosovu i na osnovu koje su zatim napravljeni planovi istrebljenja.

(CD III)

Kosovska komisija ili kosovska inicijativa. Zašto? Ne zato što je to jako važno. U praksi to će izgledati isto, ali u ljudskim umovima, ta slika je jako važna, jer Kosovo nije bilo republika, data joj je autonoma pokrajina koja joj je kasnije oduzeta. Nakon velikog broja ljudskih žrtava, sa velikim žrtvama postigli su jednu nezavisnost koja realno gledano u stvari nije nezavisnost nego su ljudi *hucked* u ovoj tački, kada žele da osjete da su gospodari samoga sebe, gospodari svoje zemlje, žele da poseduju to. Zato, neću više da dužim nego bih samo da pojasnim da je to više na nivou zapažanja i sigurnosti duševnog mira upravo zbog kolektivnog pamćenja, zbog jedne prošlosti koja je započela mnogo ranije nego kod drugih naraoda u delovima zemalja bivše Jugoslavije. Meni se zaista jako svideo način na koji je to Nora formulisala, i ja znam da će Kosovo u svemu ovome da učestvuje podjednako ali ponovo naglašavam nivo percepcije, osećanja koja ljudi trenutno imaju. Ovo je bilo sve.

Sarah Maliqi: Hvala lepa. Haris?

Haris Pašović: Pa ja mislim da je jako legitimna ova zabrinutost Albertova i da je jako dobro što je govorio o tome i on je meni pokrenula nekoliko vrlo značajnih čini mi se, za mene značajnih razmišljanja.

Ja bih samo heto da malo nešto da pojasnim moju poziciju pošto mislim da to nije bilo jasno. Ja mislim da je Kosovo bilo okupirano još i prije 1989. Znači, ja mnogo imam. Moja vizija okupacije je još veća od ove o kojoj Albert govorio. Ali znate, mi smo se nekad šalili a to ćete vi razumeti jer to su one vrste šale koje razumiju žrtve. Mi smo se nekad šalili recimo sa nekim prijateljima jevrejima pa smo rekli pa nećemo mi sada da kažemo naš genocid je bio bolji. Pa nije vaš genocid bio bolji od našeg genocida, znate. Nisu Albanci neki specijalni ljudi. Albanci isto su bili žrtve kao što su bili Bošnjaci, kao što su bili Hrvati i kao što su bili Srbi tamo gde su bili žrtve. i mislim da je to pečetak našeg razgovora, jeli tako. Mislim ako smo se mi pozivali na univerzalna ljudska prava da bi Kosovo bila nezavisno, da bi žrtve bile zaštićene pa ne možemo mi sada prestati se pozivati na univerzalna ljudska prava. Ne možemo selektivno koristiti univerzalna ljudska prava. **Ja razumijem frustraciju koja je potpuno opravdana da zašto kosovski fudbaleri ne mogu da igraju u Beogradu. Ja mislim da je to nepravedno. Ali ja mislim da je način da se dodje do utakmice izmedju reprezentacije Srbije i Kosova upravo jedna ovakva inicijativa.**

Upravo to da se čuje, jer pazite, ja koji se trudim da budem obavješten, koji čitam izveštaje o kršenju ljudskih prava, koji pratim i veoma sam informisan, ja ne znam dovoljno o tome šta je bilo na Kosovu. A ja sam u Sarajevu i ja znači imam i pristup materijalima i medijima i jako me zanima. Pa kako možete očekivati da jedan seljak iz Šumadije razumije šta je bilo na Kosovu, i kako to da zna.

Znači, možete vi imati naravno... Ja potpuno razumem, bojazan da će u jednom regionalnom kontekstu biti minorizacija, jel. Ovo je jedan strah da u jednom regionalnom kontekstu zločin koji se dogodio na Kosovu da može biti minoriziran, relativiziran da tako kažem. Ali isto tako, mislim da ovde treba da se razumije jedan strah da ukoliko bude samo kosovska komisija, da će zločini koji su bili napravljeni, ne znam, nad Srbima biti isto minorizirani. Svi mi imamo uvijek imamo. . . u Bosni ovaj će reći ako idete u zapadnu Bosnu onda će Hrvati reći odnosno reći Bošnjaci, Muslimani eh vi ćete minorizirati ono što se dogodilo nama. Ako idete u Republiku srpsku onda, razumete, mislim uvijek svako je negde manjina.

Mislim da u stvari, zaista prominentno mesto, o tome šta se dogodilo na Kosovu, postoji samo au regionalnom kontekstu. Jer vi ovo što kažete sami, pa mi slušamo svaki dan i mi svaki dan na vijestima vidimo, svaki dan od 1996. godine do danas svaki dan na vijestima vidimo izveštaje otkopavanja masovnih grobnica.

Naša djeca rastu, gledajući masovne grobnice. Amor Mašović je vodja Komisije koja radi ekshumacije i ja sam vidio pred jednom osnovnom školom dvojicu dečaka koji imaju 10 godina i jedan je nešto zadirkivao ovog drugog i trči ovaj za njim, ljut, i kaže – ako te uhvatim ni Amor Mašović te neće prepoznati. Razumete!

Znači, masovne grobnice su ušle u dečju igru. Tako je to strašno. E sada, a vi isto, kao što ne znam ja dovoljno o Kosovu, vi ne znate dovoljno o zločinima u Bosni.

I mislim da ovo što je Salem rekao, ovaj primjer koji nije jedinstven da je 20 Albanaca je ubijeno u Bijelini, i ovo što mi je Zana govorila u pauzi, kada mi je rekla da su u Djakovici bili izbeglice iz Bosne, jeli za vrijeme rata u Bosni, to su upravo razlozi zašto mi svi zajedno treba da čujemo i ja se apsolutno slažem – treba najviše da se čuju u Beogradu i mislim da bi smo učinili mnogo da je ta komisija bude stalno prikazivana na svim nacionalnim televizijama, u svim ovim zemljama, jer bi dovoljno bilo. Ovaj jedan film, ja nisam imao pojma da je to bilo u Maroku tako. Ja stvarno evo do

ovog časa kada sam ja to video ja ništa o tome nisam znao. A to će sad meni ostati kao neko važno pamćenje.

Da Amerikanci nisu tako duboko razumeli ljudska prava, možda bi mi i danas. . . možda danas Kosovo ne bilo nezavisna. Možemo se složiti u tome. A oni su razumjeli u svojoj deklaraciji nezavisnosti, koja počinje „

All men are created equal“. Upravo za to što je Tomas Džeferson to prije 250 godina napisao u Deklaraciji nezavisnosti jedne zemlje Kosovo danas može da bude nezavisno. i to je ono što ja bih želeo da mi budemo u tome, i da idemo svi zajedno u tom pravcu. Nemojte vi sada praviti albansku kosovsku bitku. Nemojte da za 600 godina dodje neko i kaže – ej vi ste nas prije 600 godina. . . i ja kažem pa ja nisam vas prije 600 godina jer niti sam tebe, niti si ti bio prije 600 godina, ni ja nisam bio prije 600 godina. Pa nemojte vi koji ste žrtva kosovske bitke – mita, napraviti novi mit i imati albansku kosovsku bitku koju će onda drugi ljudi biti žrtve toga. U tome ja vidim modernitet mišljenja ljudskih prava istorije i umetnosti na Kosovu. Zato ste vi meni najmoderniji da mislite o tome kako sprečiti buduće kosovske bitke.

Sarah Maliqi: Da, izvoli Zana!

Zana Hoxha Krasniqi: Ja sam Zana Hoxha Krasniqi, režiser. Slušajući sve ovo što je do sada rečeno, a i pod uticajem filma padoše mi napamet nekoliko konteksta o kojima želim da govorim. Ali bih se zaustavila više kao umetnik, uzimajući u obzir da smo se danas ovdje okupili da saslušamo neke savete jedni od drugih ili možda preporuke koje su takođe značajne za daljnji rad REKOM-a za koju verujem da će se svakako formirati. Dala bih jedan svoj doprinos uzimajući u obzira da ono što ja vidim je to da se desila jedna vrsta udaljavanja i nedovoljnog sudjelovanja umetnika u procesu ljudskih prava ili takođe u procesu utvrđivanja zločina i predstavljanja onoga što se desilo, posebno na Kosovu za vreme rata. Posebno je ovo bilo prisutno u teatru i na filmu. Dela koja su nastala nakon rata, koja su se bavila sudbinom nestalih lica, sudbinom lica masovnog ubistva urađena su na takav jedan način koji smo mi, kao Albanci, videli kao nešto da neko pokušava da nam nešto proda. Sećam se da nakon filma iz Bosne koji je dobio nagardu Oskar, kod nas su se pojavile neke kritike u medijima, jedne grupe umetnika koji su izjavili zašto mi ne napravimo jedan ovakav film. Reći ću vam šta sam razmišljala tokom čitave sedmice. Bila sam u jednoj štampariju nekoliko puta gde sam morala da odštampam nekoliko stvari, i tamo sam čula jednog od radnika kako govori na srpskom jeziku, u privatnoj štampariji gde je vlasnik Albanac. i mislila sam da se oseća neprijatno jer mi nismo navikli da Albanci i Srbi rade zajedno nakon rata. Došao je radnik kojeg sam prethodno čula kako govori srpski i ostavio je material na stolu po koji sam došla da uzmem i ništa nije progovorio. Na vlasniku sam videla da me je pogledao kao da je pomislio da sam ja svatila i da sam sada promenila stav ponašanja prema njemu. Ovo vam je zaista istina. Desilo se prošle nedelje. Ja sam se vratila kući da li sam ja to zaista dobro svatila ili ne, ili se desilo nešto drugo i svo vreme razmišljam šta mogu ja kao umetnik da uradim da ovo predstavim u jednoj umetničkoj formi. Još uvek nisam došla na ideju šta bi mogla da uradim, ali znam da je ovo još uvek negde u meni i da moram da se pozabavim time.

Vratila bih se na ono o čemu sam maloprije govorila, postojala je neka destimulacija umetnika da bi se bavili temom rata, jer se desila politizacija. Da nekažem većina, neki od umetnika koji su se bavili ovim fenomenom bili su politizovani ili su se politizovali, tako da je ovo zaista destimulacijski za nas. Ovdje imamo prisutne neke umetnike koji su se bavili sa individualnim sudbinama ljudi i onim što su oni preživeli u zadnjih deset godina, sa posebnim osvrtom na period bombardovanja i nakon bombardovanja. Ja bi se zaustavila na ovome jer mislim da ćemo mnogo više pridobiti kao umetnici iz sudbine individualnih žrtava, njihovih ispovesti, ja sam imala jedno dva tri takva slučaja, sa dve tri takve predstave u vezi sa žrtvama. . .

Albert Heta: Kakvu dobit, šta će umetnici da dobiju od sudbine žrtava, možeš li nam to pojasniti malo.

Zana Hoxha Krasniqi: Jednu istinu koja nije propaganda, jednu istinu da smo i mi sami bili žrtve. Dobro, zaista se izvinjavam ako je zvučalo grubo. Možda zbog načina na koji sam se izrazila, bila sam gruba kada sam izgovorila onu reč specifično. Kada sam videla dokumentarac, htela sam da nadovežem na to, i nakon što sam saslušala ispovest koja je imala jako velikog uticaja, ili uticaj ispovesti na komisijama ili na regionalnim konsultacijama je bio mnogo više efikasniji nego da je ispovedano na glavnom trgu Maroka. Onda sam se i ja prisetila koliko je važno da se vratimo u manja mesta na Kosovu gdje su takođe izvršeni zločini, koji neretko ostaju samo propaganda, ili ih određeni ljudi koriste kad imaju potrebu za to.

Moram da nastavim sa onim što je mene lično, da ne bih govorila u ime većine, mislim da je jako važno da se ljudi koji se bave ljudskim pravima eksperti, aktivisti daju uistinu šansu da se što više čuje u vezi sa istinom, uzimajući to kao nešto što ljudi žele da podele sa nama bez ijednog političkog cilja, bez ijednog skrivenog motiva da se napravi neka propaganda. Možda nisam bila dovoljno jasna, ali vam se svakako zahvaljujem na pruženoj mogućnosti da govorim.

Shukrije Gashi: Hvala Zana. Ja sam zaista sa veliko pažnjom slušala sve što ste do sad svi rekli, i Alberta i mogu da vam iskreno kažem da sam se osećala jako loše. Tu ima mnogo istine. Sve ovo što smo do sada mi ovde rekli je istina, individualne percepcije, ali su proizašle iz trenutne situacije kao i one iz prošlosti. Ako želimo da smo iskreni, objektivni, treba i situaciju jasno da ocenimo. Svaćam i potrebe većinskog dela građana Kosova da pronadu prostora, da pokušaju, da smire i olakšaju nacionalnu svest, jer se ovo niti jednom nije desilo tokom čitave istorije sa ovog regiona. Postoje zasebnosti koje su karakteristične. Ne želim da politizujem ali moram da kažem da je ovo pitanje politizovano. Zavisi samo kakvu politiku će mo mi sami da vodimo u formiranju jedne takve komisije. Svi mi smo svedoci dešavanja, činjenica, argumenata. Godine 1981 policija iz svih krajeva bivše Jugoslavije učestvovala je u prisilnom kršenju ljudskih prava i nasilnom ponašanju prema protestantima Albancima, desilo se ubistvo za koje nisu ni pričali, pričalo su se sporadično, tu, tamo, a i samo tadašnje kosovsko vodstvo je taktički brojevima pokušalo da nešto kaže, ali nešto što ih neće oštetiti. Bio je broj 7, 13 je ubijeno. i ovo zaista puno govori.

Takođe, ovo jako puno govori i o istorijskim nepravdama koje su napravljene. Ali, upravo zbog toga što tada nije bilo moguće da se pravda uspostavi iz razloga jer smo mi bili nejak i stalno smo bili pod pritiskom nije bilo komisija koje bi se bavile ovim pitanjem, žrtvama. i tada je postojao velik broj političkih zatvorenika. i jedan od tadašnjih političkih zatvorenika, jako mi je nezgodno što moram za primer da uzmem samu sebe, bila sam i ja dvije godine kasnije. i došlo je do kršenja prava. U kontinuitetu su nastavili da se krše ljudska prava, na jedan masivan način sve dok masa nije porasla, mogu reći polovina stanovništva koji su politički pozatvarani. Bilo je jako teško u toj situaciji da za ostale delove Jugoslavije, obuhvatajući Bosnu koju je spomenuo maloprije gospodin iz Bosne, poštovani Haris, da svate šta se u stvari zaista dešava na Kosovu, šta se desilo na Kosovu. Zato što je od samog početka bilo pod namernim zatvorenim nadzorom, tada je učinjena jedna velika nepravda, pored samih promena koje su izvršene u ustavu godine 1974. A i taj ustav je više pravdu postavio na papiru nego što je provodio u praksi. Sa Miloševićevim dolaskom na vlast i uništavanjem autonomije Kosova samo su se stvari još više pogoršale i već tako narušena nacionalna i ljudska prava na Kosovu. i pored svega toga, oni koji su aktivisti za odbranu ljudskih prava i slobodu nisu ostali na ovome, nego su nastavili i da u ovakvim okolnostima vrše pritisak, i to je jedna inicijativa, minimala inicijativa, jako mala. i pored toga, postojala je jedna iskra da se nešto mora poduzeti. i za takve inicijative, govorim o

albanskoj inicijativi, iz razloga jer je albanska inicijativa nastavila dalje, s vremena na vreme jako teška s'vremena na vreme manje teška zavisno od snage pritiska kojom se djelovalo. Podrazumjeva se da su predstavnici naroda, koje mi nismo izabrali, bili je nemoguće da poruke, potrebe, ozbiljne zahteve albana predstave na pravičan način. Među njima je bilo i onih koji su pokušali da realno urade ovo. U ovom slučaju moram da spomenem pokojnog Fehmi Agani a danas ovdje je sa nama prisutan i njegov sin, uradio je veliki posao. Znači, oni su bili ti glasovi koji su imami hrabrosti da urade mnogo, iako su imali jako malo prostora. i naravno da Kosovo, sa svim poteškoćama koje je imalo za svo vreme njenog postojanja nije imalo dovoljno snage da je napravi venom, da dobije slobodu na osnovu sopstvenih snaga. Ponovo je bila potrebna međunarodna pomoć, naravno na svu sreću kažem, uvek je imala nekoliko prijatelja iz regiona, koji su uvek bili spremni da urade nešto uopšteno u regionu za budućnost, sadašnjost i prošlost. Takvi su bili i predstavnici civilnog društva, udruženja za odbranu ljudskih prava i slobode. Oni nisu u velikom broju jer su oni zajedno sa nama, živeli na jednom putu represivnog režima. Normano da je represija bila mnogo veća kod nas, iz razloga jer mi niz godina živimo u jednom režimu koji ne govori jezikom koji je upotrebljavao kod drugih. Sramota je koje su se sve velike istorijske nepravde desile, na koje neželim da se vraćam, znači bila je Evropa ta koja nije htela da izvrši ispravke a ovog puta se potrudila iako sa neobjektivnim nastojima i na stepenu nivoa kojeg mi nismo očekivali. Mi smo se svi nadali da nakon okončanja rata, Kosovo postati nezavisno, neće više postojati rezolucija 1244, da će se procesi brzo završiti, da će mo dobiti pravdu koju smo godinama čekali, međutim ovo je stvar reflektovanja, percepcije. Veliki je broj država u svetu sa raznim kulturama iskustvima, nasljeđima, tradicijama, sa raznim razvojem demokracije i naravno ne treba očekivati da će svi podjednako svatiti kontekst Kosova. Apsolutno da neće. Još manje u regionu na kojem živimo. A sada, iz jednog represivnog režima, dođu aktivisti koji nađu volju, želju da ponovo nešto urade za ljude na Kosovu, za žrtve, u našem slučaju ovo ne treba svatiti kao neku tendenciju, govorim o prijateljima koji su danas ovdje prisutni, da se putem formiranja jedne regionalne komisije pokušava stvoriti jedna nova Jugoslavija. Apsolutno ne, jer smo mi pokušali takav jedan suživot, da živimo zajedno i ovo se nije desilo. Nije uspjelo upravo zbog šovinističkih vlada, nije se desilo, ali okolnosti nisu postavljene jednom zauvek da ostanu takve kakve jesu. i zahvaljući sebičnim pokušajima, koji su bili obliveni krvlju, uz velike napore, a kasnije i uz pomoć prijatelja i međunarodne zajednice, a kada kažem prijatelji mislim na ove ljude ovdje prisutne, mladiće, devojke Kosova koji su pali u posljednjem ratu a mi smo uspjeli da nešto iznesemo. Ja se slažem sa Albertom da rat nije još uvijek završen. i upotrebit ću jedan slogan. Onoga dana kada je proglašena nezavisnost pročitala nas natpis,, Bac završilo se! Pomislila sam a to sam prekla sam sebi Šuki „Bac nije još uvek završilo”! Kada kažem da se nije završilo nisam mislila na oružani rat, nego sam mislila na dug proces oporavka, nadoknade štete, povratak dostojanstva onih koji su žrtvovani i plaćanje duga prema njima prema kojima smo dužni, favorizovane okolnosti zločina za narode koji žive na Kosovu, ne samo za albance. Slobodoljubljiv duh koji mi posedujemo, treba da im damo do znanja da mi nismo tlačitelji i da ono što smo osetili na našoj koži i na našim leđima da neiskuse ostali. U svemu ovom, u toku kretanja vi svi znate kako je tada bilo hladno, svih ovih događaja sam se ponovo prisetila. Znači, sa lošim iskustvima treba da se završi, i ovo je proces. Procesu traju, skraćivanju procesa treba da pripomognemo mi koji mislimo drugačije, smatramo da mislimo drugačije i da je samosvesnost na većem nivou, u prvom redu govorim kao kreatori. Normalno je da su kreatori ljudska bića a imamo i subjektivnost i objektivnost.

Dakle, kažem ovo je jedan proces. U ovom procesu treba imati želju, volju da bi podržali inicijativu koja pripomaže stvaranju favorizujućih mirovnih okolnosti na Kosovu i regionu, i mi nismo vlada. Apsolutno, komisiju formiraju vlade. Ova naša nastojanja su samo odraz volje aktivista za ljudskih prava da bi dali do znanja građanima i svima onima koji su dobre volje da je ovo samo jedna mogućnost da proces krene napred, da probudi svest vlade. Da kazni sve one koji su prošlosti izvršili

zločine, da pravda zauzme svoje mesto, da bi moglo ostati nešto dobro, veće i bolje nade za buduće generacije i sutrašnjicu. Ja sam ovoliko imala da kažem. Hvala vam na vašem učešću. Žela sam da je skup masovni, ali eto želje i mogućnosti se ne podudaraju. Hvala!

Sarah Maliqi: Hvala! Ja nemam ništa da dodam, jer sam razgovarala sa Shuki i pri kraju smo. Reć ima Petrit.

Petrit Çarkaxhiu: Ja sam Petrit Çarkaxhiu: U programu piše konsultacije sa umjetnicima sa Kosova za uspostavljanje regionalne komisije u cilju utvrđivanja činjenica što je manje više da tako kažem, u principu se slažem da je potrebna jedna takva stvar, ali naš doprinos bi imao više ulogu promovisanja. Na Harisova dva ili tra izlaganja - Harisa Pašovića više je bilo u vezi sa razbijanjem predrasuda, pogotovo onih sa nazivom, stereotip- nosač-šiptar. i meni se čini da bi tu mogli da imamo veću ulogu kao umetnici nego na uspostavljanju regionalne komisije.

Ako sam pravilno svatio i ako je ovo poenta osnivanja ove inicijative, ja mogu da govorim iz mog ličnog iskustva, pogotovo u okviru moga posla sa mrežom radio stanica i organizacija bivše Jugoslavije, koja se zove "kros radio". Jedan od osnovnih ciljeva osnivanja ove mreže je bio upravo to uklanjanje barijera među narodima, uklanjanje predrasuda, da u budućnosti, znači, da putem ove mreže nedođe do onoga što se desilo prethodnih godina.

Ali, ipak pitanje Albanaca u bivšoj Jugoslaviji je jedan specifičan slučaj. Što znači, sećam se sa prethodnog sastanka koji je bio u Beogradu, pokazali su mi jednu anketu koju su uradili sa studentima u Beogradu, gde je jedno od pitanja bilo sa kim ne bi voljeli da budu cimeri u sobi. Ovo je bilo pitanje koje se postavilo studentima Beogradskog univerziteta. Prvi na listi su bili Albanci, drugi na listi su bili Romi, treći na listi mislim da su bili Hrvati. Znači da ovo govori o jednoj velikoj, o velikim predrasudama, o jednoj propaganda koja ima jako duboke korjenje i sama činjenica koju je pomenuo Albert, ali i Haris jer je i on počeo da govori o osnovnim načelima žrtava koje su sve podjednake, i ja se slažem sa tim da su sve žrtve podjednake što se tiče sa toga aspekta. Međutim, iz same ove ankete ili od same činjenice da predrasude o Albancima imaju jako duboko korenje, i znači, da bi smo prekinuli te predrasude treba nam dosta vremena i nažalost ne možemo da ih postavimo na istom nivou.

Meni je zaista drago što se ovdje govori o osnivanju regionalne komisije za utvrđivanje činjenica i tako dalje, da ne spominjem sada, ljudska prava u bivšoj Jugoslaviji. O. K: u bivšoj Jugoslaviji. Jugoslavija 1945 godine, ranije kraljevina, kao nasljednica kraljevine Srba-Hrvata-Slovenaca. Ako bi smo sakupili činjenice o ratnim zločinima i teškim drugim kršenjima ljudskih prava u bivšoj Jugoslaviji koje se neodređuju, znači vreme nije određeno, nije limitirano, onda svakako ako želimo da razbijemo ovaj stereotip, ja polazim od sebe, kao albancu, onda treba da krenemo sa sakupljanjem činjenica od samoga početka. Treba da krenemo sa pominjanjem činjenica odakle je krenulo, ako zaista želimo da vaspitavamo istinu kod građana drugog nacionaliteta koji su živeli u bivšoj Jugoslaviji, kao srbe, hrvate, bošnjake, jer ove predrasude ne važe samo za srbe nego i za sve druge narode. Ako mi želimo da to uklonimo, ako želimo da prikažemo sve činjenice onda treba da krenemo od 1912 godine od prvog svetskog rata, zatim drugog svetskog rata, šta se desilo odmah posle drugog svetskog rata, šta se desilo za vreme Rankovića, šta se desilo 1960 godine kada nam je oduzet univerzitet, šta se sve desilo do 1974, 1981, 1989, 1999 godine svih ovih perioda, jer su upravo ti periodi prepuni kršenja ljudskih prava u bivšoj Jugoslaviji. Najmanje, Jugoslavija postoji iz toga perioda. OK. Ajde da onda prikupimo činjenice, ne samo albanske, nego svugdje gde su se kršila ljudska prava i sigurno će mo da vidimo jedan disbalans, a to je istina a istinu treba reći.

Kroz "kros radio" smo donekle uspeli da uklonimo predrasude jer po prvi put ovi ljudi tj predstavnici ovih radia, np Ljubljane, Maribora, Beograda, Novog sada, Sarajeva, Mostara, Banja Luke, Skoplja,

svi ovi ljudi po prvi put, znači prvu emisiju koju smo mi napravili o jednom bendu kod nas, bili su šokirani, bili su pozitivno šokirani u pravom smislu te reči. Bilo je predstavljanje grupe pod nazivom “retrovizor” i na kraju godine je bilo takmičenje ko će da osvoji prvo mesto –hit godine, prvo mesto na top listi umetnika bivše Jugoslavije, gde je prvo mesto zauzeo, , Retrovizor”. Znači, oni su i sami priznali, a predstavnici “kros radia” iz Beograda su bili šokirani.

Drugi slučaj je moje učestvovanje na jednom skupu u Beogradu sa članovima “kros radia”, kao i prikazivanje filma rok scena kosova, film je bio prikazan na sceni jednog od beogradskih bioskopa. Čini mi se da je i Nataša bila prisutna tamo. Mi smo uspeli da deportujemo do jednog malog broja ljudi. Predrasude su tako velike, primer, kada sam predao CD na kompilaciju sa pesmom rok scene sa Kosova, vlasnik jednog kluba u Beogradu, rekao mi je “Vidi ovo, žao mi je stvarno jer sve što znam o Kosovu je da su to ljudi sa belim kapama i nekim tradicionalnim plesom. Znači on je bio jako zaisnteresovan, što znači da se tamo nešto dešava. Evo još jedne reakcije srpskog režisera koji živi i radi u New York, koji je rekao da svi ovi ljudi koji su govorili na filmu, oni od kojih je uzet intervju-članovi benda svi su neki inteligentni ljudi. Ovo govori da kod njih postoje predrasude u toku samog njihovog rasta. Ja ne krivim njega, nego krivim kulturu koja postoji u njegovoj porodici. Ove predrasude ne mogu da se mimoidu, ili da se otklone ako je ovo ta poenta, da se ne bi rat ponovo ponovio. Ne možemo sakupiti činjenice samo iz perioda 1998 godine, ili samo šta se desilo u preiodu od 1989 godine. Ovo je krenulo još mnogo ranije. Mnogo ranije i ovo treba da se objasni svima. Treba im reći, i da se ukloni ono da sam ja čuo od Srba da su djeci u kolevcu govorili lezi i spavaj ili će doći šiptar. Isto kao što su nama govorili lezi i spavaj doći će baba roga. Ovo je onako kako ja to vidim, jako ozbiljno pitanje ako se želi postići ovo za čime težite.

Sa druge strane, normalno da i mi imamo nešto da kažemo ovdje na Kosovu, što se tiče slučajeva srpskog nacionaliteta. Međutim, ja kao umetnik želim da govorim o nekom slučaju koji me je šokirao, a o kojem sam saznao tek pre jedno 10 godina, da je u mom naselju stanovala jedna Srpkinja, koja je za vreme rata štitila nekoliko albanskih porodica, branila ih je, i čuvala je njihove stanove, uzela je ljude u svoju kuću i nakon rata tu srpkinju ubijaju Albanci da bi joj oduzeli stan. Za mene je ovo jednostavno bio jedan šok, kada sam čuo priču od mojih roditelja. Ili slučaj, kada, ispričat će vam i sama Flora Brovina kada je u trenutku kada su je htjeli streljati policajci spasila jedna stara srpskinja. E sad ove naše predrasude, iako nisu predrasude jer smo svi mi oštećeni u ovom ratu. Ali ipak ima puno slučajeva koji su mnogo uradili da bi se obelodanila istina kao što su gospođa Nataša, gospođa Sonja Biserko i druge. Postoje slučajevi koji treba da se napomenu i ja sam za to. Ali da kažem, tj da bih imao obraza da izađem pred lice mojoj rođakinji u Đakovici kojoj su ubili muža i sina, da kažem njoj ili da napravim jedan dokumentarni film jednu pjesmu ili nešto što govori o toj Srpkinji koju su ubili u naselju, ja treba prethodno da sebe opravdam da sam dosta uradio za njenu porodicu ili za njen slučaj konkretno. Znači tek onda imam alibi da izađem pred rođakinjom i pred ostalim djelom.

Ali, mi imamo prvenstveno problema sa našom vladom. Svi vide našu ulogu kao nešto što će biti, nešto što će izvršiti pritisak na medije. OK. Pritisak na medije će biti mnogo snažniji kada se na koordiniran način održe aktivnosti u svim zemljama bivše Jugoslavije za jedan vremenski period u kojem će se govoriti o ratnim zločinima, nestalima i drugo.

Zato se ja ponovo baziram na svom ličnom iskustvu. Naš bend je za primer napravio video-klip za nestale i namenjen je porodicama žrtava na Kosovu i imao je dosta velikog uticaja na ljude. Na forumima sam video koliko se mnogo govori, mnogo diskutuje. Ali, što kaže jedna srpska izreka,, Svako čudo traje tri dana” e da ne bi to ostalo na tome da je samo izvršen pritisak na javnost, da smo nešto rekli, ušlo je na jedno uvo a izašlo na drugo. Ja ne mogu da očekujem niti od naše, Kosovske vlade niti od Srpske vlade a niti od Bosanske da će ove vlade biti savesne i da kada se njima bude predavalo jedan million potpisa, da one kažu e sada će mo mi da potpišemo ovo i da formiramo komisiju. Ja ipak mislim da treba da se izvrši pritisak preko medija, da bi se svest javnosti u srži

upoznala sa ovim našim nastojanjima, a sa druge strane mislim da bi bolja meta bila Evropska zajednica, Kancelarija sjedinjenih američkih država, oni treba da izvrše pritisak na naše vlade da bi se osnovala jedna ovakva komisija. Jer, na kraju krajeva treba da im se kaže ne ćemo vam dati te i te fondove ili nešto drugo, da ih dirnemo u novac, jer samo su tu osetljivi. Dobro sad imamo ideja koliko god hoćete nego da li imamo kokoški, i ne znam da li vi znate ovaj vic, ali dobro ispričati ću vam ga. Ode čovjek kod hođe i kaže: Hodža sve mi kokoške pocrkaše. Ne znam šta da radim? Hodža mu kaže: Neznam vala pokušaj da im daš hladne vode, leda! i čovjek im da hladne vode, ali ništa od toga. Ovaj ponovo ode kod hodže, a ovaj mu kaže da im pokuša dati tople vode Ovaj čovjek to uradi ali opet ništa, kokoške i dalje crkavaju. Čovjek ponovo krene kod hodže i ispriča mu sve i pita ga da nema još neku ideju. Hodža mu na to odgovori: Ideja imam koliko god hoćeš, nego imaš li ti kokošaka.

E sad, mi kao umetnici, ideja imamo dosta, koliko god hoćete u kilama, ali nam kokoške trebaju ako ikako može. Da nastavimo mi pa da se vratimo gorkoj stvarnosti. Ja bi krenuo sa jednog banalnog slučaja kojeg ste spomenuli. Zamislite mi imamo jedan Aušvic na Kosovu. Nije na nivou Aušvica, ali je mesto gde je izvršen jedan masakar. To je zatvor Dubrava. i taj zatvor Dubrava umesto da bude muzej koji će predstavljati mesto gde je izvršen jedan zločin, na tom istom mjestu se sada zatvaraju ljudi koji su ratovali, i šta ti ja znam ko. Neznam kad bi ja sad ušao unutra... znači da će ga renovirati. Tu je jedna velika istorija, u tom Dubravskom zatvoru, i bila bi jedna velika ludost u stvari i jeste naša budalavština, ne prebacujemo nikome krivicu. Ali, da bi smo postigli ovaj efekat koji želimo da postignemo na svim prostorima, u svim zemljama bivše Jugoslavije, onda kako da kažem, djelatnost ove komisije, ili djelatnost ove inicijative treba da bude, žao mi je što se izražavam ovako, ali treba da bude malo nasilna, treba da bude kao sa slučajem u Njemačkoj. Znači, odmah posle drugog svetskog rata kada su na silu naterali svo stanovništvo da idu u posetu u Aušvic, i nakon toga šta su uradili Jevrejima. Znači, kao obavezu da vide šta se tamo desilo. Kasnije i u školskim udbenicima, da od samog početka pokažu šta se zaista dogodilo u istoriji. Ovo su stvari koje se donose sa odlukom vlade. i za ove odluke treba, ako mi možemo da izvršimo pritisak na Evropljane i Amerikance da ih prisile da oni uradile nešto. Naprimera da se kaže Tadiću e vala ne dam ti novac, ili nećete dobiti vizu za Evropu dok ne uradite to, što će oni morati da urade. Tako se to radi. Ja sam za malo radikalnije korake.

Haris Pašović: Neće Amerikanci otići nikome nista govoriti, neće ni Evropljani. Neće! Znae, ja jednostavno samo pokušavam nekako da vam iskomuniciram kako smo mi dizali piliće da bi smo kokoške. Da bi smo imali kokoške moramo da ih odhranimo. Znae, to je velika iluzija. Na početku izgleda tako da će Amerikanci i Evropljani nešto da stanu za nekoga. Posle toga, neće. Oni će stati za sebe. Mi smo dobro saradjivali sa različitim i vladama i organizacijama iz inostranstva. Ali u neka doba ljudi kažu pa dobro eto imate to sad nezavisnost, nezavisni ste i hajde nema rata, niko vas ne bije, snalazite se. Ja vidim jednu malo kontradiktorno jedno osećanje iz ovoga što čujem. Istovremeno hoćemo da ide Kosovo kao reprezentacija u Beograd i da igra protiv Srbije a i nećemo, bogami. Hoćemo da znaju šta se dogodilo, ali nećemo da im kažemo. Mislim tu mora da se riješi taj konflikt, znate. Pa onda treba...

Eli Krasniqi: Ja do sada nisam videla niti jednu reakciju protiv. Ne znam i nisam potpuno sigurna da imamo ista svatanja. Ja do sada nisam čula nikoga da je rekao da je protiv bilo kakve inicijative, pogotovo protiv ove inicijative. Ja mislim da su se svi u osnovi složili da treba, Petrit nam je to ilustrava jako lepo. Ja mislim da je jedini problem možda zastupanje Kosova, ovo je ono što sam ja razumela, i ovo je jedna moja percepcija o svemu što sam čula do sada, a ne neko moje nužno mišljenje. Jedino što je potrebno da se ovome doda je zastupanje Kosova koji treba da je potpuniji. Šta treba da znači potpuniji? Možda da treba među organizacijama koalicije da figurira i Kosovo, zbog osećaja zato što je ona sada nezavisna, ona je država i sada može da govori u svoje ime.

Haris Pašović: Ali ja mislim da figuriše.

Eli Krasniqi: Ne

Sarah Maliqi: Molimo vas bez upadanja, jer nemogu sve da vas pratim. Želim samo nešto da pojasnim. Ne razumijem u koaliciji su organizacije sa Kosova kao što su *Partners Kosova, Inicijativa mladih za ljudska prava, Community Building in Mitrovica, Integra*, i još mnogo drugih koje su sastavani dio koalicije i ne znam, nema sastavnih delova koalicije u brojevima i mislim da ne možemo niti da ih brojimo kao dve su organizacije sa Kosova, pet iz Srbije. Mislim da smo prošli sve ove vrste merenja, u koaliciji su one organizacije koje su misle, i koje misle, i koje su odlučile da nam se priključe i podrže ovu inicijativu. Izvinjavam se možda sad treba da intervenišem jer sam do sad samo ćutala ali ne sa osnovom da prekinem predrasude stereotipa, to ćemo uraditi na drugi način. Ali sa jednim ciljem, istinom o onome što se desilo, da se podrže ili da se izvede pravda za žrtve, stvarajući jednu platformu na kojoj će žrtve svedočiti. Ja ne vidim, ovo je moje lično mišljenje, mi i ovdje možemo da kažemo da se ništa ne radi i da nema nikakve želje da se to uradi, ali ako nešto možemo meriti suđenjima za rate zločine koji se odvijaju u Beogradu kao što je slučaj sa Suvom Rekom i dr, jer kada žrtva tamo govori, kada tamo svedoči kako se to faktički perceptuju i dokumentuje. Znači imate činjenice. To je nešto što pada.

Što se tiče procesa, čini mi se da vam je Nora dala malo više informacija, ali ovo je jedan proces konsulatcija ali do kojeg vreme, kakav će joj biti mandat, to ide kasnije. Znači, mi nismo imali diskusiju. Da li ste nekada seli i razgovarali upravo o ovoj vrsti komisije. Ovo vam je prvi put. Nema diskusije ovo je nešto što treba da se uradi ne samo na Kosovu nego i na celom regionu i da razgovaramo i razložimo koje su potrebe i naša očekivanja sa ciljem pravda za žrtve.

Ja ovako mislim, ovo je moje lično mišljenje, a zatim i kao organizacije. Izvinjavam se što sam ja ovako upala i preuzela reć. Sada reć dajem Ilir Bajri.

Ilir Bajri: Petrit je malo potpalio situaciju, pa ste počeli da se smijete a ja sam se malo bio uplašio, izgledalo je ozbiljno. Naravno da svako od nas ima svoje lično iskustvo a što se tiče kršenja ljudskih prava e ona su uvek jedan snažan izvor da bi se konstatovi ili da bi se uštedilo malo više minuta nego što je potrebno. Ovdje bi da se zaustavim, jer mi nešto nije jasno, cilj.

Donekle je objašnjeno da je cilj jasan pravda za žrtve. Znači to je funkcija ove komisije. Da li je funkcija komisije samo pravda za žrtve ili je stvaranje uslova za podizanje i olakšavanje situacije na, kako da kažem, recim stvaranje jedne... Umetnici nemaju uopšte problema da shvate ovo ali zove se utopija, stvaranje jednog društva gde ljudska prava nemaju potrebu da postoje jer su ta prava nešto sasvim prirodno i normalno.

Svako od nas, normalno jako lako dođe do ove konstatacije, ali istina je to da ovo ne funkcioniše. Univerzalno pravo, upravo zato se i zove tako univerzalno jer ne može svako da vidi onako kako ga ja vidim, ili kako se diskutuje ovdje, ne može se parcijalno gledati na nju niti na Kosovu, Srbiji, Evropi. Ona je univerzalna, ona je humanitarno pravo. Normalno je da mi treba da se brinemo za naš dom možda je ovo karakteristika umetnika, iako ovo i nije neka profesija nego je jako jednostavno samo komotna situacija. Verujem da umetnici imaju neku vrstu utopije, i ja je imam, gde mogu da uradim jednu analogiju, jer mi se učinila jako interesantnim ova konsulatcija sa kosovskim umetnicima u vezi sa osnivanjem regionalne komisije sa ciljem utvrđivanja činjenica. Meni je to zvučalo gotovo kao da treba da zovem balerinu da igra fudbal. Znači, govorim vam iskreno. Nije loša ideja, ali fudbal je igra, a balet je ples. Koristim ovu analogiju jer mislim da ista analogija važi za. . . analogija je ista u smislu proporcionalnog svaćanja između kršenja ljudskih prava i ljudi koji se bore za ljudska prava ne

samo u našoj regiji nego uopšteno. Mislim da sam cilj zaštite prava žrtava, gde jedna rečenica da su sve žrtve podjednake me jako plaši, znate li, u istorijskom kontekstu zaista zvuči, jer smo jako često slušali ovakve formualcije i svaki put konotacija je trajala samo jednu rundu. Ja mislim da osim zaštite prava žrtava mi treba žrtve da uzdignemo na jedan malo veći nivo, mi treba da nađemo način kako da rešimo ovaj problem, kako da više nebude kršenja ljudskih prava. Naravno, ovo može da zvuči jako utopijski ali cilj bi treba da bude da ona tj komisija ima funkciju zaštita prava žrtava ali da u isto vreme ima jednu pod komisiju koja će pomoći na identifikaciji elemante koji će pomoći da se društvo razvija i edukuju u duhu ljudskih prava Znači, da mi više nemamo potrebu da trčimo za žrtvama nego da pronademo srž i da još danas krenemo da radimo na pronalasku rešenja za ovaj problem. Gledajte, univerzalno pravo ima 60 godina od kada je potpisano. Jeli, tako ? Da, da konventa. Za ovih 60 godina, kompjuterska industria je jako uznapredovala a mi smo propali, govorim u globalu, mi, znači naša lepa civilizacija je propala pokušavajući 60 godina da uključi u funkciju nešto što je jako logično za svakoga od nas. Ali ne funkcioniše.

Mislim da bi bilo dobro kada bi smo pomerili ljudska prava sa jedne pozicije na neki komoditet, jednog. . . da kažem nešto kao odšteta, kao privilegija, ali da se ubaci u domenu interesa jer samo kao interes može da funkcioniše. Znači ako mi uspemo, zanam da zvuči utopijski, ali ako mi uspemo da u društvo i u obrazovanju ubacimo jedan mentalitet, prvo da ih edukujemo, prvenstveno treba da se edukuju i da se oni sami ubede da su univerzalna prava, ljudska prava dobra, da to oni prihvate kao nešto normalno, onda će mo mi doći do jedne situacije gde ćemo moći reći stopostotno sigurni da više neće biti rata ovdje kao što je rekla gospođa Nataša Kandić. Zaista se jako nadam da više neće biti rata. Nadam se da neće biti rata. Nikada više. Hvala!

Sarah Maliqi: Hvala Illir, Samo malo jer se prethodno javio za reć Haki, a i maloprije smo ga zaobišli, a posle njega si ti.

Haki Abazi: U stvari i ja polazim sa istoga stava kao i Eli, da treba da budem što kraći, jer su ove konsultacije namenjene umeticima Kosova, i mislim da se ponekad pogrešno svataju, da ste vi samo jedna grupa kosovskog društva od kojih je zatraženo mišljenje, analiza sa vašeg ugla gledišta u vezi sa procesom utvrđivanja činjenica. E, tu dakle stoji težina odgovornosti, težina individualnog pamćenja, i to kod jedne jako važne grupe društva, ekstremno važne za jedan ovakav proces koji je predviđen na regionalnom nivou.

Ja kažem, imajući u vidu da je debat uopšteno na Kosovu jako siromašan. Vi znata koliko ste kao jedna društvena grupa zapostavljeni od onih koji odlučuju, od ljudi koji trebaju da vas konsultuju i za druge stvari, ne samo za prošlost, koliko ste zapostavljeni, delimično vašom greškom jer niste kompaktni i vi sami ne organizujete debate različitog nivoa za vrednosti vezane za razvoj na Kosovu, ali ovo pokazuje i razlog zašto debati često izlaze iz strukture teme o kojoj i mi danas govorimo. Međutim, i pored toga ovo je jedna pozitivna stvar. Pozitivna stvar je upravo zbog toga jer smo na samom početku procesa kada mi, kažem mi jer smatram da sam albanac kosovar. Govorimo o jednom pitanju, ali smo dio jednoga debata koji je jako važan, do danas nijednom nismo pozvani da damo naše mišljenje, o tome šta u stvari i kako treba da izgleda ovaj proces po tom pitanju. Ja znam da smo mi opterećeni nedostatkom debata, opterećeni smo mnogim činjenicama, opterećeni smo mnogim saznanjima iz prošlost, na način na koji su nam interpretirali ali jedna stvar je jako važna da smo u istoj situaciji kada se suočavamo sa Srbima, suočavanje sa makedoncima, slovencima, Hrvatima, sa Evropom koji imaju predrasude. Ali nije naša dužnost da uvek moralo da pokušavamo da uklonimo njihove predrasude. Ajde da pokušamo da unutar našeg okvira u smislu ko smo mi da radimo za sebe. To će poslije da se reflektuje na region. .

Forma kako se predstavlja kosovska kultura, njena politika, sa svim ovim može se doći do promjene stava. Ako mi nastavimo čitavo vreme da mislimo kakve predrasude drugi imaju o nama, to je gotovo kao nepotrebno istrošena energija. Verujte mi. Da kreiramo svako u svom polju na kojem smo, a vi umetnici na svom polju a posle neka bude ambasador koji će kreirati efekte za promjenu predrasuda. Izdvojit ću jednu storiju koja se desila prije tri dana, u stvari pre pet dana, ne pre tri dana, putujući za Crnu Goru u Kolašinu sam povezao tri osobe kolima, koje su išle za Podgoricu. Dve devojke su bile srпкиnje iz Kolašina. Njima je bilo prvi put da kontaktiraju sa nekim albancem. Prvi put. i rekle su da su bile pod uverenjem iz pesama da je neki albanac u Gračanici nekome izvadio oči. Istina je da nema ništa više od toga nego da se zaustaviš i pokupiš nekoga kolima i onda započneš razgovor, koji ide prirodnim tokom. Predrasude postoje, ali dajte da idemo napred. Ima predrasuda, dešavaju se ovakve stvari, istina je da mi kao individua treba da postavimo pitanje, kao kolektiv na koji način će moći da promenimo ove predrasude a da ne budu u fokusu, nego da u fokusu budemo mi, naše stvaralaštvo, naša artikulacija da bi smo mogli da kontribuiramo ljudskim vrednostima u sredini u kojoj živimo, gde imamo jako mnogo problema, i još jednom ponavljam preko granica ove države, Kosova. Hvala!

Sarah Maliqi: Eli, molim vas samo malo. Vidim da se Albert prijavio, a posle njega ide Bekim.

Albert Heta: Ja stalno vidim da mene prozivaju, i jako se čudno osećam. Ovako, ja nisam htio da prozivam neku nacionalnu svest ovdje, kada sam rekao nešto suprotno od toga, kada sam primo pozivnicu od Sare. Definitivno verujem da ima potencijala ovo društvo da kreira jednu ovakvu komisiju i o tome sam upravo govorio, gotovo svo vreme. Nemam ništa protiv toga kada sam spomenuo komisiju Kosova koja bi koordinirala sa komisijama na regionalnom nivou.

Suprotno od toga, ja verujem da je Petrit u ovom slučaju, ne vjerujem da su predrasude bile uzrok rata, nimalo. Ja verujem da su uzroci bili nešto sasvim drugo. Predrasude funkcionišu i na nivou ovoga okruglog stola. Primer: Postoje predrasude da umetnici nemogu da svate draft dokument ove konferencije i kažu spejs šatel, ili nešto tako. Problemi su mnogo dublji u odnosu na ove male probleme koje sam vam spomenuo. Sada da se vratim na konstrukciju formiranja istorije na kojoj je rađeno. Primer: Kosovo. Ja verujem da je bio jedinstven slučaj, neću da zvučim kao pro- vladin ili pro-nacionalista na kome su se revidirali tekstovi istorije. Na tekstove istorije u saradnji sa Evropskom komisijom ili neznam sa kim, drugi organi, uklonjene su reči okupator, uklonjene su reči koje su bile nekakvo pozicioniranje politike rata. Što znači, da je bilo intervenisanja na istorijskim tekstovima.

Ima i drugih slučajeva kroz koje je ovo društvo prošlo ili je bilo primorano da prođe kroz neki proces normalizacije. Ovaj proces normalno nije obuhvatio sve zemlje, nažalost ih je obuhvatio samo u slučaju rata, jer je tamo bila administracija iz inostranstva, koja je zemlju uvukla u ovaj proces. Drugo. Kosovo danas nema nikakve veze sa Albanijom. Projektovana je prema zamisli, ona je država građana Kosova sa šest zvezda koje simboliziraju šest etničkih zajednica na Kosovu, tako da nakon 600 godina mi niti ćemo pamtiti da smo Albanci. Znate li, jednostavno o ovom području želim da govorim. Razdvajanje projekta između albanaca za pripajanje Albaniji ili biti albanac desila se 1989 a danas smo u jednoj sasvim drugoj projektovanoj realnosti. Gde se manipuliše ovim rečima, govori se da područja bivše Jugoslavije još uvek stoje uz njihove predrasude o tome šta je Kosovo, još i danas kada više nije niti ono što je nekada bola projektovana. Rad, da kažemo, individualnost žrtava, je jedan posao koji će se sigurno obaviti, nema reči, ja sam htio da i pored toga da provociram debat htio sam još i da tekstualizujem na kojim prostorima ova komisija će imati posla da radi, a ja verujem da će komisija imati mnogo posla ali je potpuno nejasna, jer iz same pozivnice se vidi da ona već funkcioniše, ili inicijativa će da funkcioniše kao jedan inicijator te jedne komisije koja će se osnovati

od strane vlade. Mi imamo takvu vladu da verujem da vam neće biti potrebni niti ti potpisi i da će usvojiti bez ikakvog problema, jer je ova vlada oformirana za. . .

Ne samo tako, nego tako nekako. Znači, nema nikakvog problema. Nasuprot tome, potpisi su ovdje problem, jer će se onda dokazati da ovdje postoji javno mjenje a oni žele da nema nikakvog javnog mjenja nego samo međunarodni partneri.

Bekim Blakaj: Ja sam Bekim Blakaj: Nisam imao nameru uopšte da zatražim reć, htio sad da saslušam vas umetnike, vaše ideje, ali vaša pitanja u vezi sa formiranjem komisije su me podstakla da zatražim reć. Ja se zaista izvinjavam ali bih htio da baš onako prosto kažem jer znam da nemamo dovoljno vremena za diskusiju. Znači da ima mnogo ciljeva. Glavni cilj je taj da je ova komisija preko potrebna. Ovde se govorilo o predrasudama, o raznim pitanjima, o jednom albancu koji je nekome izvadio oči. Te predrasude su u porastu. Drugo pitanje koje je takođe jako važno. Ovdje se često spominjalo, i svuda, svaki put spominjemo da mi znamo šta nam se desilo. Znamo, žrtve znaju najbolje i nikada neće zaboraviti. i mi znamo, ali samo u globalu. Ja se već devet godina bavim ljudskim pravima i stalno sam na terenu. Gotovo svaki dan sam na terenu i razgovaram sa članovima porodica žrtava i nisam siguran da znam baš sve. Ne znam da li ste vi sigurni da znate baš sve o tome šta se dešavalo. Zna li šta se dešavalo u Srbiji. Haka nam je dao primer, rekao je da je uo dva putnika, nije važno ne izgleda mi da je to u redu ali nema veze. Oni su se susreli sa ljudima koji žive 100 km, dobro recimo 150 km odave koji se nikada nisu sreli sa Albancima i neznaju šta se dešavalo ovdje, upravo su ti oni koji neznaju šta se dešava ovdje. U Srbiji vjeruju, jedan veći broj njih da je veći broj žrtava srba sa Kosova. Ovdje ima ljudi koji tvrde da srpskih žrtava nije bilo, nije bilo niti jedne. Zato je jako važno mada ja tako mislim i zato i podržavam ideju formiranja ove komisije gde će se čuti istina na regionalnom nivou, da neko u Šumadiji, seljak iz Šumadije sazna o žrtvi iz zatvora u Dubrava, koji govori o tome kako su srpske snage ubile zatvorenike. O tome se ne govori niti ovdje a kamo li u Srbiji, niti u Hrvatskoj niti u drugim mestima. O tome se znači radi. Sara je zatim spomenula stvaranje jedne platforme za žrtve, gdje oni, gde trebaju da iznesu svoje potrebe, o žrtvama više niko ne govri osim Petrita koji je napisao pesmu o njima. Ne žemi sada više da govorim jer ima jako mnogo toga da se govori u vezi sa ovim pitanje. Svakako, ako se formira komisija, ako vlade proizašle iz bivše Jugoslavije formiraju ovu komisiju, to će svakako biti komisija koja će izneti istinu na videlo, koji će izneti jedan izveštaj a ideja je da se obuhvati sav region sa informacijama o tačnom događaju. Taj izveštaj će da uđe u kurikulum obrazovanja budućih generacija, da se ne ponovi ono što se desilo. Spominjali ste žrtve drugog svetskog rata. Nakon drugog svetskog rata ja u školi ih nisam učio, nije nam bilo dozvoljeno i sve ovo je nekako sakriveno pod tepih što je još više prouzrokovalo i podhranjivalo mržnju prema drugima. Znači ovo bi kasnije uticalo na olakšani rad izveštaja, nakon što se čuje istina. i pored svega mi smo svi ipak samo ljudi i kada vidimo ženu, kao što smo danas videli onu ženu koja govori o tome šta joj se desilo, bez obzira odakle da ona dolazi, imamo prema njoj jedno suosjećanje. Oprostite mi što sam bio predu.

Sarah Maliqi: Imam još dvoje prijavljenih koji su zatražili reć, ali pošto smo već prekoračili vreme, molila bih vas da budete kraći, Visar i zatim Ylber.

Visar Krusha: Jam Visar Krusha i htio bih samo da govorim malo u okviru ovog pitanja oko toga šta mogu da urade umetnici. U okviru ovog konteksta zašto mora da se uradi, ovo arhiviranje, prikupljanje činjenica o žrtvama, verujem da ne treba puno da se diskutuje, to se zna. Zna se kakav je, mislim na politički kontekst u regionu. Zatim međusobna saradnja vlada, samospoznaja, stereotipovi, predrasude nisu stvari koje se mogu uraditi, mislim ne mogu da se promene jako brzo a ono što mogu da urade umetnici mislim da postoji jedan problem po ovom pitanju, a to je kako će oni razgovarati sa ovim

žrtvama jer je kod nas podosta veliki problem razgovarati sa tim ljudima. Znači, možda na neki odgovarajući način mogu da se uključe u aktivnosti i umetnici kako da stvorimo prostor da ljudi govore jer je to najbolje za njih, to je njihovo pravo, tako će sebi olakšati, možda kasnije i dobiju neku materijalnu odštetu. U ovom slučaju, u ovom kontekstu, možda bi smo trebali imati malo više donacija za umetničke aktivnosti, za predstave, za film ili nešto slično. Hvala najljepša.

Sarah Maliqi: Dajem reč Ylberu nakon toga će mo da završimo jer nas čeka ručak.

Ylber Maxhuni: Još jednom vas pozdravljam. Zovem se Ylber Maxhuni, iz organizacije “Youth step”. Ono što me je podstaklo da uzmem reč je ponovo govor prethodnih sagovornika a pogotovo umetnika i htio bih da se fokusiram na ulogu umetnika. Gospodin Pašović je jako lepo argumentovo, na filozofski i jako komparativan način ulogu umetnika, kao borce za ljudska prava. Prethodni sagovornik je rekao da je napravio jedno porođenje sa balerinama. Ja mislim da treba balerini uzeti loptu i da joj se daju baletanke. Takođe, za umetnike mislim, htio bih da se nadovežem na reči francuskog genija poznatog pisca iz doba romantizma *Viktor Hugo*, koji kaže nema razvoja bez izdvajanja. Zato treba da dođe do razdvajanja funkcija. Umetnici imaju jednu ne zamenjivu i ne ponovljivu ulogu u svrsi ove komisije za budućnost, zato umetnici predstavljaju osnovni element za funkcionisanje Komisije u budućnosti i treba da su neka vrsta kao opšti scenski psiholozi a ne kao obuhvaćeni psiholozi koji pokušavaju da pomognu žrtvama ali istovremeno predstavljaju realnost.

Nataša Kandić: Ja mislim da je ovo nedovoljno vremena u opšte za ovakav jedan razgovor. Moj utisak da nije jasno koja je naša inicijativa ali da postoji da svako od vas ima neke jaće potrebe i nije netačno ili ja čak da kažem ja potpuno razumem da kod nekih postoji to jakao osećanje o tome kakav je bio odnos svih u toj bivšoj Jugoslaviji prema Albancima i da to svi nose, oni svi jesu u ljudskom smislu su povredjeni i da to nije lako nositi. Jeste, i ja se apsolutno slažem da je postojao takav odnos. Apsolutno, to je potpuno evidentno kada se prati samo 91. godine na ovamo kakav je to jedan odnos. Tu ima elemenata rastističkog odnosa. Ja potpuno, potpuno kažem razumem i uvek mi je to bilo strašno, zato što se to videlo na terenu. To su svi koji su se bavili ljudskim pravima mogli to da vide. A onda kad dodje još rat, kad dodju ta politička podsticanja na mržnju onda se ubija i iz tih rasnih pobuda ali kada je bilo 99. godine onda definitivno su se mogli videti dve stvari: Ubiti Albanca to nije zločin. Ubiti Albanca zato što je doveo NATO. E sad ko je bio važniji razlog za one koji su ubijali nisam uspela do sada zbilja da dodjem do zaključka, ali jesu te dve stvari bile preovladavajuće. Ali, to ne znači da sada mi moramo da ostanemo zarobljenici toga. Mi moramo da komuniciramo. Ne možemo krenuti od 1912. godine. Ovde se nikada ništa nije uradjeno. Pa dajte da napravimo neki mali korak, ono što možemo. Mi nismo vlade. Meni je malo bilo žao sad kosovske vlade koliko ste. . . Časti mi, nikada mi nije bilo nijedne vlade žao, uvek prezirem svaku vladu na Balkanu, pa sad odjednom tako je predstavite kao da Tina Kajdanov pozove . . . Malo ste karikirali ali hajde. Pa dobro, malo ste preterali ali da se ne bavimo vladama, doćiće neko vreme kada ćemo se u vezi sa ovom incijativom mi možemo da imamo i strategiju i lobiranje i sve to. To je toliko daleko od nas. . . Dajte nešto što je konstruktivno. Onaj prvi put, posle svi ovih ratova mi imamo jedno jako regionalno povezivanje u okviru na jednoj incijativi. Hoćemo činjenice, hoćemo istinu, hoćemo da skinemo to jedno strašno opterećenje. . . .

(CD 5. . . grand hotel)

. . . važno je ne samo za obrazovanje, prosto nema ljudske zajednice, nema nekog napretka ukoliko mi ne uspevamo nešto da radimo, ukoliko kažem ne uspevamo da na primer u Srbiji. Ne da ne znaju! Molim vas, toliko je bilo poicije i vojske bilo na Kosovu, zato oni znaju. Pa oni znaju i gde su krali, kako su ubijali. Ne zna možda neki stvarno seljak u Šumadiji, ali sve to mora da postoji negde u policiji. Svi oni čute. A ako i mi čutimo i mi kažemo eto nećemo da imamo posla zato što fudbaler sa Kosova ne igra u Beogradu nećemo ništa da radimo. Pa moramo, pa hoćemo. Znači sve ovo će doprineti upravo da mi te janske političare dovedemo u tu situaciju da oni shvate, da pričaju, da svakodnevno ponavljaju nešto što nema veze ni sa nikakvom pameću. Kakva srpska pokrajina, kakva srpska teritorija, molim vas. To je svima i potpuno jasno, osim srpskim političarima. i vi mislite da ljudi u Srbiji veruju da je Kosovo deo Srbije, pa nisu ludi. Ali sa političarima je nešto drugo. Oni će da motaju tu mantru dok ne postoji neki toliko jak udar na njihovo ostajanje na vlasti i da će se onda nešto desiti i da će promeniti. Ali to ne treba nas da sprećava da pokušamo i na ovaj način da vršimo pritisak, i ja ne vidim neki drugi jaći instrument za vršenje pritiska nego oho, i mislim da ne po postoji ništa važnije. Toliko je ljudi ubijeno. Pa nešto dugujemo, ne moramo da nikoga da poznajemo, pa izvinite molim vas ja dugujem ovo Fehmi Aganiju. Ja dugujem i ja ću zbog toga da radim, nezavisno da ćete vi da mi kažete pa ti si srpkinja. Pa mene ne zanima što ćete mi vi reći da li sam ja srpkinja, mene zanima ono što je učinjeno sa Fehmi Aganijem. E ako svi budemo na tom nivou onda mislim a nešto možemo da uradimo. Ja ću uvek da budem jako, da vam kažem jako puno hvala, vi ste umetnici, ja nisam sposobna da napravim nijedno to umetničko delo, ne mogu da napravim film, ne umem. . . ne znam ali sad kad sam čuo da je napravio neku pesmu o nestalim, to me strašno. . . i jedva čekam da ga pitam šta je to, i da vidim to. Ali mislim da nismo mi podeljeni. . . Da smo mi neki koji se bave nekim eto običnim stvarima žrtvama a vi pripadate jednom izabranom svetu. Nije. i vi imate ulogu, i vi imate odgovornost o onome što radimo. Ali mislim da je šteta što je ovo početak, da treba mnogo više vremena za ovakav razgovor.

Haris Pašović: Da li mogu samo kratko jednu rečenicu. Ja se zahvalim i kažem da se nadam da ćemo neki sledeći put imati još više umjetnika iz Bosne, ih Srbije i iz Hrvatske, kao što smo imali u Beogradu. Mislim da je to nama potrebno, a mislim da svet stvarno treba kosovske umetnike i da nam je važno da vidimo i čujemo šta vi radite i šta govorite o vašem važnom iskustvu.

I ovo što kaže, svi znamo šta se desilo. Znači šta, svi znaju šta se desilo danas. Za 3 godine više ne znam da li će to biti – svi znamo šta se desilo. Ako tranzicijska ekonomija bude brža od tranzicijske pravde, onda će i oni koji danas znaju šta se desilo možda malo zaboraviti kada dodju do velike pare, znate. I zato je važno da postoji jedna komisija koja će to meritorno i kredibilno ustanoviti i onda možemo mi dalje da radimo. Ja vam stvarno želim. . . Evo ja vas pozivam jer mi ćemo izmeniti kontakte i tako, vrlo bih voleo da ostanemo u kontaktu, da se razmenjujemo, da vam pomognem i ja sa mojim nekim kontaktima ili vi meni sa svojim kontaktima i jako bih volio ako svi zajedno napravimo tu situaciju da sada vaša djeca ne misle da je Srbin reč za obespravljenog, kao što sam ja mislio da je šiptar riječ za nosača.

Ja bih volio da vaša djeca ne misle tako i da vi vašoj djeci odnosno da mladi ljudi u budućnosti svojoj djeci ne govore spavaj doći će Srbin. Onda smo nešto promenili, onda smo napravili neki korak ako smo negde prezalili taj lanac, ako smo prolazili taj tok i ako smo otvorili neke nove mogućnosti. Ja stvarno mislim da umjetnici na Kosovu, umjetnici u Bosni imaju najveću mogućnost i najveću odgovornost da to naprave. Hvala vam! Jako mi je bilo zanimljivo i jako mi je bilo uzbudljivo da slušam ovo o čemu ste govorili.

Sarah Maliqi: Hvala najljepša. Za danas smo završili. Hvala vam na vašem doprinosu kojeg ste nam pružili. Ručak nas čeka. Takođe zahvaljujem i prevodiocima!